

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Історичний факультет

Кафедра соціології

Пояснювальна записка

до кваліфікаційної магістерської роботи

Магістр

(освітнього ступіня)

**на тему: «Популяризація культурної спадщини засобами
традиційних і новітніх інформаційних засобів»**

61м

Виконала: студентка VI курсу, групи ІСС-

спеціальності 054 Соціологія
Степанюк Катерина В'ячеславівна

Керівник: к.с.н., доц. Демків О. Б.

Рецензент: к.с.н., доц. Калиняк О. Т.

Львів - 2020

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження засобів популяризації культурної спадщини.....	7
1.1. Визначення поняття культура та культурна спадщина.....	7
1.2. Сучасні уявлення і тенденції дослідження культурної спадщини з точки зору концепції збалансованого розвитку.....	28
1.3. Соціологічна концептуалізація поняття культурної спадщини у системі суміжних понять.....	32
1.4. Світовий досвід проектів популяризації нематеріальної культурної спадщини	39
Висновки до розділу 1.....	46
Розділ 2. Прикладні аспекти популяризації культурної спадщини (на прикладі проектної діяльності ГО ЗУЦ «Гілель»)	49
2.1. Історико-соціологічний огляд єврейського кейсу на теренах України.....	49
2.2. Детальний опис проекту «J-АСТ», реалізованого ГО ЗУЦ «Гілель».....	54
2.3. Розробка авторської системи моніторингу і оцінювання та аналіз проекту «J-АСТ» за її допомогою.....	57
2.4. Іноваційна пропозиція проекту популяризації нематеріальної культурної спадщини новітніми засобами.....	69
Висновки до розділу 2.....	84
Висновки	87
Список використаних джерел і літератури	90
Додатки	
Додаток А. Грантова заявка ГО ЗУЦ «Гілель» по проекту «J-АСТ»	

Вступ

Актуальність теми

1) *практична актуальність* – Культурна спадщина є як цінним джерелом інформації для розвитку суспільства, так і предметом наукового інтересу для дослідників соціогуманітарних та природничих наук, адже в ній відображена історія багатьох поколінь, культура спільнот і суспільств в певний часовий період. Популяризація культурної спадщини виконує важливу функцію для зміцнення ідентичності і згуртованості спільнот, передачі їх традицій, звичаїв, історії наступним поколінням. Не дивлячись на те, що на міжнародному рівні приймаються заходи, спрямовані на охорону та збереження елементів як матеріальної, так і нематеріальної культурної спадщини, багато унікальних зразків культури різноманітних народів, регіонів, етносів й досі знаходяться під загрозою знищення чи зникнення.

Елементи нематеріальної культурної спадщини варті особливої уваги з точки зору їх збереження та популяризації, адже кожен з них потребує унікальних засобів для досягнення цієї мети. За даними Міністерства Культури та Інформаційної політики України на сьогодні Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України налічує 26 елементів[40], рішення про взяття деяких з них на державний облік знаходяться на розгляді комісії.

Єврейська нематеріальна культурна спадщина знаходиться в неоднозначному становищі, адже євреї спокон віків були кочовим народом, що вбирав в свою культуру ішні культурні взірці, і саме тому єврейська культура як така, дуже різниться в залежності від регіону. З іншої сторони на сьогодні існує велика кількість міжнародних спонсорів, що підтримують єврейські общини на пострадянському просторі і готові фінансувати проекти, що спрямовані на підтримання єврейського життя регіону і популяризацію єврейської культурної спадщини саме серед носіїв етносу.

2) *теоретична актуальність* – Культурна спадщина є предметом наукового інтересу дослідників різних соціогуманітарних та природничих наук, адже здаходиться на межі зіткнення кількох проблематик. Поняття, функції, класифікації та підходи до вивчення культурної спадщини розглядали такі сучасні вітчизняні та російські вчені як Дутчак О. І., Зорін І.В., Квартальнов В.А., Кулешова М. Е., Поливач К.А. – з точки зору соціальної географії та туризму; Курьянова Т. С., Лисицький А.В., Мазенкова А.А., Копсергенова А.А. – в культурології та філософії; Галкова О. В., Денисенко Г. Г. – в історичних науках; Белова Л. О., Алфьорова О. С., Ковальова А. І., Медведева Н.В., Стоналова А.С. – з соціологічної перспективи. Також над розробкою понять, що послуговували основою, та теоретичного поля працювали такі зарубіжні історики як П. Нора., Я. Ассман та соціологи М. Хальбвакс, Дж. Олік.

Поняття ж нематеріальної культурної спадщини з'явилося відносно недавно, тому можна сказати, що попри популярність у наукових працях та статтях цього поняття, добре розпрацьовані тільки окремі моменти. Проте на сьогодні не здійснено глобальної і глибокої концептуалізації і розпрацювання цього поняття безпосередньо у соціологічній науці. Перспективним напрямком є також розгляд нематеріальної культурної спадщини в контексті етнічних спільнот.

Мета магістерської роботи

Мета: виявлення тенденцій популяризації культурної спадщини за допомогою соціальних проектів.

Завдання:

- 1) Розкрити зміст поняття культури, як родового з точки соціогуманітарних наук та власне соціології
- 2) Окреслити поняття культурної спадщини та зіставити підходи до його трактування
- 3) Виявити специфіку компонентної структури культурної спадщини
- 4) Встановити місце культурної спадщини у системі суміжних понять
- 5) Проаналізувати світовий досвід реалізації проектів по

популяризації нематеріальної культурної спадщини

6) Описати єврейський кейс України з точки зору історичної соціології

7) Розробити показники та здійснити моніторинг та оцінювання проекту «J-АСТ»

8) Розробити пропозицію інноваційного проекту по популяризації єврейської нематеріальної культурної спадщини

9) Створити авторську адаптивну систему моніторингу та оцінювання проектів по популяризації єврейської нематеріальної культурної спадщини.

Об'єкт дослідження: єврейська нематеріальна культурна спадщина

Предмет дослідження

Засоби популяризації єврейської нематеріальної культурної спадщини.

Методи дослідження

Загальнонаукові методи дослідження: аналіз, індукція і дедукція, моделювання, конкретизація.

Соціологічні методи дослідження: аналіз джерел, включене спостереження, перехресний аналіз.

Практична цінність роботи

Результати досліджень магістерської роботи можуть бути використані, в першу чергу, для розробки і реалізації проектів, що популяризують нематеріальну культурну спадщину та, завдяки розробленій авторській адаптивній системі, проведення їх моніторингу та оцінювання.

Теоретичні напрацювання магістерської роботи можуть послужити основою для викладання дисциплін соціологічного та гуманітарного спрямування, що розглядають культуру та її аспекти, соціальне проектування та практики втілення культурних проектів.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, 8 підрозділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків до роботи, списку використаних джерел та літератури, який налічує 42 позиції. Кількість

сторінок основного тексту, який складається лише з пронумерованих сторінок зі вступом, розділами та висновками – 83.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження засобів популяризації культурної спадщини

1.1. Визначення поняття культура та культурна спадщина

Для початку розглянемо поняття «культура», що виступає родовим для культурної спадщини та тематичного поля, в якому вона знаходиться.

Слово «cultura» латинського походження. Спочатку воно відносилось до обробки, «культивуації» ґрунту. У цьому значенні воно вживалося весь найдавніший період Риму. Лише Цицерон і Горацій вперше стали говорити про «cultura animi» – вдосконалення душі. Характерно, що термін «культура» виник у зв'язку з матеріальним виробництвом і лише пізніше був поширений на область духу [1].

Культура, як система позабіологічно вироблених норм, прийомів, засобів людської діяльності, задає цю діяльність, програмує спосіб і міру оволодіння людиною природного і соціального світу. Сучасна філософія культури зосереджує свою увагу на дослідженні наступних проблем: виявленні прихованих парадигм людської діяльності; проникнення в сутність певної культури; усвідомлення способів передачі культурної спадщини і внутрішніх культурних контактів; вивчення взаємовідносин особи і культури; пошук національних культурних інваріантів і, навпаки, загального змісту усіх національних культур; аналіз культури як сукупності символічних форм та ін [23].

Філософ, О. Охріменко виділяє три основні види культури: класичну, модерністську і постмодерністську. Класична культура (XIX ст.) задає уявлення про єдиний прогресивний культурно-історичний процес розвитку людства, яке, керуючись розумом, прагне досягти універсальних цінностей добра, гуманізму, справедливості, істинності. Модерністська модель (XX ст.), яка наполягає на дискретності світу, поліваріантності людської історії, заперечує ідею загальнолюдської культури, відмовляється від єдиної інтерпретації смислу культурних цінностей. Висувається ідея співіснування окремих самобутніх культур та їх діалогу. На перший план виходить ірраціональний характер

людського життя. Постмодерністська модель (кін. ХХ ст. – наш час) остаточно приймає принцип культурного плюралізму, пов'язує культуру з множинністю творчих інтерпретацій, нескінченним виявленням різних смислів текстів. Людське прагнення до осмислення життя вбачає в подібному шуканні смислу, на який і націлені такі види культурної діяльності як релігія, мораль, мистецтво[23].

Культура духу, згідно Вольтеру (Voltaire), створюється поетами, винахідниками, художниками і сприяє пом'якшенню норівів. Однак в деяких своїх працях Вольтер протиставляє «природі» людини, що є незмінною у всіх народів, різну «культуру», що їм належить – культуру як сукупність звичаїв, норівів, всього, що залежить від людських установлень. Такий підхід відкриває шлях для розгляду культури як широкої сукупності людських досягнень [1].

Вольтер і його сучасники вперше почали широкі філософські дискусії про культуру, про її відмінність від людської природи і її цінності. Слідом за ними І. Кант (I. Kant) розумів культуру як протилежність первісної людської неотесаності (Rohigkeit), з якої суспільство вийшло до культури, яка як раз і полягає в суспільній цінності людини. Просвітителі і І. Кант виходили в своїх поглядах з філософської антропології, згідно з якою все починається з Людини, що володіє натуральною природою, яку облагороджує (або губить, за Ж.-Ж. Руссо (J.-J. Rousseau)) одна з людських здібностей – набувати культури [1].

Якщо філософсько-антропологічний підхід, описаний вище, в тій чи іншій мірі пов'язує культуру з удосконаленням особистості, то інший принциповий підхід, що вималювався в першій третині ХІХ ст., означає більше врахування суспільного характеру культури. Він проявився вперше у класиків німецького ідеалізму – Й. Фіхте (J. Fichte), Ф. Шеллінга (F. Schelling), Г. Гегеля (G. Hegel). Поняття культура було включено цими філософами, особливо Гегелем, в систему ідеалістичної діалектики. Німецький *класичний ідеалізм* бачив в культурі один із засобів, за допомогою яких людство переходить з царства природної необхідності в царство духовної свободи [1].

Відомий психолог З. Фрейд (S. Freud) каже: «Людська культура – я маю на увазі все те, в чому людське життя возвисилось над своїми біологічними обставинами і чим воно відрізняється від життя тварин, при чому я нехтую різницею між культурою і цивілізацією, – виявляє перед спостерігачем, як відомо, дві сторони. Вона охоплює, по-перше всі накопичені людьми знання і вміння, які дозволяють оволодівати силами природи і отримати у неї блага для задоволення людських потреб, а, по-друге, всі інститути необхідні для впорядкування людських взаємин і особливо для поділу здобутих благ» [23].

Згідно *марксистської теорії*, основним при вивченні культури повинні бути встановлення її залежності від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, пошуки її місця в системі суспільно-економічної формації, її класової обумовленості. Розглядаючи дійсно важливі проблеми культури – перш за все, її зв'язки з іншими сторонами соціокультурного цілого – марксизм проте вирішував їх в дусі жорсткого детермінізму, відводячи культурі скромну роль «надбудови», цілком обумовленої соціально-економічним «базисом» [1].

Рішучий поворот до реалістичного розуміння культури було зроблено (задовго до Е. Гуссерля) в середині XIX ст. основоположниками наукової *етнографії* – Л. Морганом (L. Morgan) і Е. Тейлором (T. Eliot). Вони започатковують третю лінію в історії поняття культури. Новий підхід до культури був підказаний методами польового дослідження, які використовувала етнографія. Дослідницький реалізм лежить в основі класичного визначення культури, з якого починається «Первісна культура» Е. Тейлора (опублікована вперше в 1871 р): «Культура або цивілізація, в широкому етнографічному сенсі, складається у своєму цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства». Хоча після Е. Тейлора були висунуті сотні визначень культури, що належали етнографії, майже всі вони в тій чи іншій мірі виходили з тейлорівського [1].

В результаті ідеації, за Е. Гуссерлем (E. Husserl), культура постає перед нами як низка духовних сутностей, що розглядаються в свідомому відверненні

від суб'єктивно обраної, пов'язаної минулим історичним моментом стихії фактів. Тепер вона стає не об'єктом розгляду «з боку», а безпосереднім змістом наших думок, стикаючись в нашій свідомості з нашими турботами, радощами і переживаннями, але не втрачаючи при цьому своєї об'єктивності. Культура постає перед нами у своїй відкритості, представленості нашій свідомості, в самовиявленні її сенсу для нас [1].

Етносоціологічний підхід поширений сьогодні і за межами професійної сфери етнографів і соціологів. Наприклад, його чітко сформулював поет і есеїст Т. Еліот: «Під культурою я розумію насамперед те, що мають на увазі антропологи: образ життя того народу, що живе в одному місці. Ми бачимо прояви цієї культури в його мистецтвах, його соціальній системі, його звичках і звичаях, його релігії. Але всі ці речі, разом узяті не становлять культури, хоча ми часто заради зручності висловлюємося так, ніби це має місце. Ці речі лише частина, на які культура може бути розсічена – як людське тіло в анатомічному театрі. Але так само як людина є щось більше, ніж набір різних складових частин її тіла, так і культура є більше, ніж набір мистецтв, звичаїв і релігійних вірувань. Ці речі впливають один на одного, і щоб зрозуміти одну з них треба зрозуміти всі» [1].

Показово, що в сучасній *соціологічній* літературі наголошується на необхідності нового прочитання культури, що не підпорядкована політиці і економіці, а тісно пов'язана з ними і паритетна їм [7].

Поняття культури П. Сорокін (P. Sorokin) трактує широко: «Як певну сукупність, яка утворена або модифікована в результаті свідомої або несвідомої діяльності двох або більше індивідів, що взаємодіють один з одним або впливають один на одного своєю поведінкою» [7].

П. Сорокін говорить про існування культурної інтеграції і виділяє наступні чотири основні типи взаємодії різних елементів культури: 1) просторове або механічне сусідство; 2) асоціації під впливом зовнішнього фактора; 3) причинна або функціональна інтеграція; 4) внутрішня або логіко-смилова єдність [7].

Підкреслюючи високо інтегрований характер культури, П. Сорокін виділяє в ній два основних типи – ідеаційний і чуттєвий, кожен з яких «володіє власною ментальністю, власною системою істини і знання, має власну філософію; особливий тип релігії і зразки «святості»; своє власне уявлення про правильне і неправильне; особливі форми мистецтва і літератури; звичаї, закони, правила поведінки; власну економічну і політичну організацію; нарешті специфічний тип людської особистості з особливим складом розуму і манерами поведінки. Всі ці цінності, однаково присутні і в тій, і в іншій культурі, різко відрізняються за своєю природою, але в рамках кожної з культур вони тісно пристосовані один до одного, будучи пов'язані логічно, а часто і функціонально» [7].

У Т. Парсонса (T. Parsons) культура (культурна система) відіграє значну роль, яку він розглядає як складову і значиму частину своєї класифікації, тобто в загальному сенсі, в той час як більш детальним предметом аналізу стає соціальна система. У його класифікації загальної системи дії (ієрархії контролю), що складається з культурної, соціальної, особистісної, органічної систем і двох оточень (граничної реальності і фізичного оточення), культурна система займає найвище становище в порівнянні з іншими або є «первинною». Культурна система, що задає загальний напрямок розвитку всім іншим системам, в свою чергу, не однорідна, а складається з низки елементів, які Т. Парсонс, з точки зору використовуваного ним принципу кібернетичного контролю, визначив як ціннісні стандарти (релігія, мораль, етика), оціночні стандарти (наука, філософія), експресивний символізм (різні види мистецтва) [7].

Таким чином, за Т. Парсонсом, саме культура, перш за все цінності та ідеї, лежить в основі формування людської поведінки і є результатом цієї поведінки. Даний погляд на людину і її поведінку крізь призму культури (і ціннісних стандартів), як уже було відзначено вище, значно знижує роль інших систем (соціальної, особистісної, органічної) в цьому процесі [7].

В якості вихідного пункту свого аналізу британська соціолог М. Арчер (M. Archer) піддала критиці т.зв. «Міф про культурну інтеграцію», на її думку,

запозичений соціологією з ранньої антропології і постулюючий «імідж культури як цілісного зразка, однакового етосу або символічно узгодженого всесвіту». Намагаючись довести зворотнє – наявність культурної неоднорідності, тобто протиріч у культурній системі (за аналогією зі структурними протиріччями), М. Арчер за основу взяла принцип аналітичного дуалізму, раніше розроблений Д. Локвудом (D. Lockwood) щодо системної та соціальної інтеграції. Суть його стосовно культури полягає в тому, що в культурі виділяються інтеграція культурної системи (Cultural System integration або CS) і соціо-культурна інтеграція (Socio-Cultural integration або SC), які є абсолютно різними поняттями і відображають якісно різні зв'язки, але, проте, перетинаються і взаємодіють між собою. Інтеграція культурної системи висловлює відносини між компонентами, частинами культури (ступінь їх логічної сумісності або узгодженості, logical consistency), в той час як соціо-культурна інтеграція – відносини між культурними агентами, людьми (ступінь причинно-наслідкового пов'язаності, causal cohesion). У самому стислому вигляді це можна виразити як відношення між її «частинами і людьми» [7].

У тісному взаємозв'язку з її іншими елементами в тематичному полі культури знаходиться й важливі для нашої роботи поняття історичної пам'яті та культурної спадщини.

Французький соціолог Морис Хальбвакс, який одним з перших запропонував базове поняття «колективна пам'ять», вважав, що одна пам'ять — внутрішня, особиста, автобіографічна і зовнішня — соціальна, історична. Спогади окремої особистості вписуються в його особисте життя, в той же час, він — член певної групи, і у нього з'являються спогади цієї групи. Ці дві пам'яті — індивідуальна і колективна не змішуються, а розвиваються за власними законами. Історична пам'ять — один із вимірів колективної (соціальної пам'яті), це пам'ять про історичне минуле, його символічна репрезентація. Вона не тільки один із головних каналів передачі досвіду і даних про минуле, але важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому [29].

В 1925 р. учений у роботі «Соціальні рамки пам'яті» розглядає пам'ять, як колективний соціальний феномен, який він назвав «колективною пам'яттю». Наголос у його концепції зроблено на соціальних умовах формування та передачі репрезентації пам'яті. Ключовими поняттями при цьому виступають колективна пам'ять та соціальні рамки пам'яті. На думку вченого, історія та колективна пам'ять є двома різними галузями знання про минуле, двома різними дослідницькими сферами. «Колективна пам'ять не співпадає з історією. Історія — це зібрання фактів, які зайняли найбільш важливе місце в пам'яті людей, історія починається в той момент, коли закінчується традиція, коли розпадається соціальна пам'ять. Потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тоді, коли вони... у далекому минулому». Парадигма, запропонована М. Хальбваксом, базувалася на міцному соціологічному ґрунті. Головну заслугу вченого вбачають в окресленні параметрів історичної пам'яті та її співвідношення з історичним знанням [30].

Специфіка підходу М. Хальбвакса полягає в інтерпретації пам'яті як соціально обумовленого явища. Він розглядає функції пам'яті у різних соціальних групах, з якими особистість може себе ідентифікувати: родина, соціальний клас, релігійна група, професійне співтовариство. Індивідуальна пам'ять завжди «соціально оформлена», введена в соціальні рамки, підкорена правилам формування колективної пам'яті. Коли людина перестає бути членом групи, певна частина її спогадів втрачає зовнішню опору і поступово зникає, стирається. За М.Хальбваксом, колективна пам'ять — фактор, який об'єднує групу, підтримує її ідентичність. Колективна пам'ять формує свідомість спільного минулого у членів певної групи, викликає емоційні переживання довгого спільного перебування у часі, транслює цінності і зразки поведінки людей. Вона розвивається за своїми законами і здатна формувати під себе індивідуальні пам'яті, але вони ніколи не зливаються в одне ціле [5].

Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує, оскільки вона є керованою. Історичну пам'ять можна розглядати як колективну пам'ять, коли вона вписується в історичну свідомість певної групи, як соціальну, коли вона

вписується в історичну свідомість суспільства. Історична пам'ять — один із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті. Колективна пам'ять виконує функції легітимації суспільно-політичного порядку. Формування уявлень про те, що і як слід пам'ятати — важливий елемент здійснення стратегій політичного керівництва. Історія, на думку Хальбвакса, повинна бути об'єктивною, абсолютною картиною такого минулого, яким воно було «насправді». Історія починається там, де пам'ять закінчується [5].

Американський соціолог Джефрі Олік вводить поняття «збірна пам'ять» (collected memory), яке відрізняється від «колективної пам'яті» і є її протилежністю. Збірна пам'ять, на його думку, це сума або набір схожих індивідуальних пам'ятей тієї чи іншої групи або певного товариства. В колективній пам'яті відсутній набір спогадів індивідів, а присутній набір загальних для всіх дефініцій, символів, образів, досить незалежних від суб'єктивного сприйняття цих індивідів [5].

Заслугою німецьких дослідників історії релігії та культури Яна і Алеїди Ассман є виділення у колективній пам'яті комунікативної й культурної складових. Я. Ассман творчо розвинув і продовжив ідеї М. Хальбвакса і ввів принципову різницю між «живою» комунікативною і символічною культурною пам'яттю. Культурна пам'ять, за Я. Ассманом, представляє специфічну для кожної культури форму передачі і осучаснення культурних змістів і постає у вигляді безперервного процесу, у ході якого соціум формує і стабілізує власну ідентичність шляхом реконструкції свого минулого. Минуле не просто відтворюється у сучасному, а «відкривається» ним заново, моделюється залежно від обставин. У процесі роботи культурної пам'яті минуле згортається у символічні фігури, до яких прикріплюються спогади, традиції, література, мистецтво [2].

Комунікативна пам'ять включає в себе активно згадуваний досвід сучасних поколінь, який передається у формі поточної інформації. Комунікативна пам'ять залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь і функціонує у межах «життєвого світу», який може бути охоплений

власним досвідом індивіду та почутими ним розповідями. Часовий діапазон комунікативної пам'яті близько 80 років [5].

Культурна ж пам'ять відноситься до витоків, до далеких часів, про які ніхто з нині існуючих не може мати власних спогадів. Культурна пам'ять конкретно оформлена і збережена у символічних формах, вона переходить від одного покоління до іншого. Вона може бути як матеріальна, так і нематеріальна і відрізняється від комунікативної тим, що спеціально встановлюється і штучно формується, потребує спеціальних інститутів для свого збереження, таких як архіви, бібліотеки, музеї, заклади освіти [5].

Французький історик П'єр Нора, аналізуючи пам'ять, вважає, що пам'ять — це актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує. Колективна пам'ять — це те, що залишається від минулого у пережитому досвіді груп або те, що ці групи роблять із минулим. «Існують великі групи в масштабі культурних ареалів або націй, — вважає вчений, — менші, за розміром сім'ї, більш інтимні, як покоління, меншинні, політичні, робітничі, жіночі рухи. Пам'яті розвиваються разом із цими групами, для яких вони становлять невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, афективну і символічну мету». Історична пам'ять — єдина, вона — плід ученої і «наукової» традиції, колективна пам'ять групи істориків. Колективна пам'ять глобальна, без кордонів, розмита і всеохопна, постає з віри, вбирає лише те, що її підтримує. Історична пам'ять аналітична й критична, точна й виразна, вона фільтрує, накопичує, капіталізує і передає, колективна — певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту [20].

Термін ж «культурна спадщина» порівняно новий. Його поява пов'язана з прийняттям на XVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 16 листопада 1972 р де вперше наводиться склад культурної спадщини: «Культурна спадщина включає предмети матеріальної культури, пам'ятники, групи будівель і території, що володіють різною цінністю, включаючи символічну, історичну,

художню, естетичну, етнографічну чи археологічну, що мають наукове і суспільне значення» [14].

Основоположним у визначенні сучасних уявлень про культурну спадщину є розуміння важливості і непохитності підтримки в суспільстві, що швидко розвивається, такого середовища проживання людини, в якому він збереже зв'язок з природою і об'єктами культурної спадщини, усвідомлення того, що культурна спадщина є важливою умовою сталого розвитку, набуття національної ідентичності, гармонійного розвитку особистості [4].

Серед можливих підходів, які представляють принципово нове ставлення до спадщини, виділяються наступні:

а) генетичний, при якому спадщина виступає як носій історичної пам'яті, що забезпечує збереження самобутності національної або регіональної культури;

б) екологічний, при якому спадщина виступає як основа сталого розвитку суспільства і біосфери;

в) географічний, при якому спадщина виступає як основа збереження культурного та природного різноманіття світу, країни, окремих регіонів, етносів, груп населення [4].

В основі цих підходів лежить уявлення про спадщину як фундаментальну категорію, що визначає можливість формування самобутнього стійкого і різноманітного культурно-ландшафтного простору. Тим самим визначається конструктивна роль спадщини при формуванні економічної та соціальної політики держави, її поведінки на світовій арені [4].

Культурна спадщина володіє двома важливими аспектами. Перший - це творчий аспект - жива культура - народна творчість і промисли, що безперервно розвиваються і оновлюються. Другий аспект культурної спадщини стосується його історичної цінності - пам'ятники архітектури та історії, музейні експонати, які нагадують про минуле. Ці об'єкти дають людям відчуття безперервності своєї ідентичності. Історія має унікальну властивість насичувати теперішнє смисловим змістом, допомагає зрозуміти, як ми стали такими, якими ми є, і що для нас є важливим [17].

Однак деякі вчені вважають, що культурна спадщина займає проміжне положення між культурними цінностями і об'єктами культурної спадщини. «Відмінність культурної спадщини від культурних цінностей полягає в тому, що культурна спадщина завжди має властивість старовини. Співвідношення даних понять можна представити таким чином: не всяка культурна цінність може стосуватися культурної спадщини, проте все, що відноситься до культурної спадщини, - є культурна цінність» [24].

Видатний академік, історик Д. С. Лихачов звертає увагу на інформаційно-тимчасову складову в якості базового компонента спадщини. В «Декларації прав культури» він виділяє наступні компоненти культурної спадщини: «мова, ідеали, традиції, звичаї, обряди, свята, пам'ятні дати, фольклор, народні промисли та ремесла, твори мистецтва, музейні, архівні та бібліотечні фонди, колекції, книги, рукописи, листи, особисті архіви; пам'ятники археології, архітектури, науки і мистецтва, пам'ятні знаки, споруди, ансамблі, визначні місця та інші свідчення історичного минулого; унікальні ландшафтні зони і місцевості археологічного, історичного наукового значення, спільні творіння людини і природи, сучасні споруди, які становлять особливу цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки, а також інші предмети і явища, які мають історико-культурну цінність» [17].

Дослідник зараховує до спадщини не тільки окремі архітектурні та історико-меморіальні об'єкти, археологічні пам'ятники. Спадщиною, на його думку, є естетичні та духовні цінності, відображені в книгах, виробках прикладного мистецтва, звичаї та обряди, традиційні форми господарювання і природокористування, тобто все те, що відображає історію розвитку природи і культури; визнається цінним в науковому і релігійно-духовному, екологічному, естетичному і просвітницькому контексті і розглядається як національне надбання[17].

Інформаційно-часовий аспект у визначенні поняття спадщини підкреслював також Д. С. Лихачов у проекті Декларації прав культури, розуміючи під ним форму закріплення і передачі сукупного духовного досвіду

людства. При цьому він чітко виділяє дві його складові: духовні (мова, ідеали, традиції) і матеріальні (музейні, архівні, бібліотечні фонди, пам'ятники археології, архітектури, науки і мистецтва, пам'ятні знаки, споруди, ансамблі, визначні місця та інші свідчення історичного минулого, унікальні ландшафти, спільні творіння людини і природи, сучасні споруди, які становлять особливу цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки) [17].

В роботі російського соціального філософа А.А. Копсергенової культурна спадщина виступає як сукупність всіх культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, який було збережено в арсеналі соціальної пам'яті. «Сутність культурної спадщини становлять ті цінності, які створені попередніми поколіннями, представляють виняткову важливість для збереження культурного генофонду і сприяють подальшому культурному прогресу» [12].

В рамках системного підходу поняття культурної спадщини розглядалося як «Соціокультурна система цінностей, яка зберігає соціокультурний досвід на основі особливостей колективної пам'яті» (А.А. Мазенкова 2009, с.12). При цьому культурна спадщина є інформаційною підсистемою культури, заснованої на досвіді попередніх поколінь [16].

На інформаційну складову як базовий компонент спадщини звертає увагу російський географ, експерт в сфері культурних ландшафтів, М. Є. Кулешова: «... спадщину можна розглядати як інформаційний потенціал, відображений в явищах, подіях, матеріальних об'єктах і необхідний людству для свого розвитку, а також для передачі майбутнім поколінням» [13].

М.Є. Кулешова пропонує відносити до культурної спадщини суспільно визнані матеріальні й духовні цінності, які зберігаються суспільством і передаються наступним поколінням і в своїй сукупності складають інформаційний потенціал людства. До обов'язкових характеристик культурної спадщини дослідниця відносить потрібність і збереженість, а для вирішення управлінських завдань її об'єкти поділено на такі основні групи:

- одиничні пам'ятки історії й культури, ансамблі й комплекси пам'яток з їхнім природно-історичним оточенням;

- культурні ландшафти;
- форми живої традиційної культури [13].

Поглиблюючи ідею щодо інформаційного імперативу у визначенні спадщини, культуролог, експерт в сфері культурної спадщини як ресурсу сталого розвитку, А.В. Лисицький характеризує її як складну соціокультурну систему, яка несе інформацію, що змінюється в часі і просторі та функціонує під дією синергетичних законів [15].

Історики та науковці галузі туризму І.В. Зорін та В.А. Квартальнов визначають спадщину через призму її використання в туристичній індустрії, і на підставі цього пропонують таку класифікацію:

- надбання, якими користуються в основному туристи (фестивалі, вистави, пам'ятки, райони, які переважно відвідують туристи і т. д.);
- надбання змішаного користування (менш значні історичні пам'ятки, музеї, театри, заповідники, місця, які відвідують екскурсанти та ін.);
- надбання, якими користується в основному місцеве населення (об'єкти релігійного культу й цивільні споруди, кінотеатри, бібліотеки тощо) [9].

Згідно з культурологом К. М. Хоруженко, культурно-історична спадщина є однією з форм закріплення і передачі сукупного духовного досвіду людства. К. Хоруженко виділяє наступні компоненти культурно-історичної спадщини: мова, ідеали, традиції, обряди, звичаї, свята, пам'ятні дати, фольклор, народні промисли і ремесла; твори мистецтва, музейні, архівні та бібліотечні фонди, колекції, рукописи, листи, особисті архіви; пам'ятники архітектури, науки і мистецтва, пам'ятні знаки, споруди, ансамблі, визначні місця та інші свідчення історичного минулого. Культурно-історична спадщина, на його думку, синтетичне поняття, яке включає найрізноманітніші прояви культури [14].

У роботах філософа Е. Баллера висвітлено проблему спадкоємності культури і дано визначення культурної спадщини, під яким автор розуміє в широкому сенсі слова «сукупність зв'язків, відносин і результатів духовного виробництва минулих історичних епох», а в більш вузькому – «сукупність культурних цінностей, що дісталися людству від минулих епох, критично

освоюваних, таких, що розвиваються і використовуються відповідно до конкретно-історичних задач сучасності, відповідно до об'єктивних критеріїв суспільного прогресу» [14].

До відмітних ознак культурної спадщини кандидат юридичних наук, консультант з охорони та використання об'єктів історико-культурної спадщини А.М. Панфілов відносить:

1. Антропогенність (культурна цінність є результатом творчої діяльності людини);
2. Володіння певною, як правило, великою культурною значущістю (історичною, художньою, науковою і ін.) для суспільства;
3. Автентичність (при відсутності справжності предмет або об'єкт втрачає свою значимість) [24].

Поняття «культурна спадщина» при всій варіативності існуючих дефініцій до сих пір в повній мірі не експліковане. При загальній теоретичній розробленості його структури (воно підрозділяється на матеріальну і нематеріальну культурну спадщину, а матеріальна в свою чергу ділиться на рухомі і нерухомі об'єкти) на практиці межа між вищезгаданими групами часто буває розмита.

Про труднощі, пов'язані з визначенням «культурної спадщини», згадував дослідник Ліндел Протті: «У той час як експерти культури в різних сферах мають досить чітке уявлення про предмет свого дослідження, офіційне визначення культурної спадщини – одна з найскладніших точок спотикання для вчених» [14].

У тлумачному словнику С. І. Ожегова, Н. Ю. Шведової культурна спадщина визначається як явище духовного життя, побуту, укладу, успадковане, сприйняте від колишніх поколінь, від попередників. У широкому сенсі культурна спадщина - це те, що підлягає збереженню в теперішньому, заради можливості використання в майбутньому. Російська музейна енциклопедія, враховуючи реалії розвитку музейної справи, охорони пам'яток природи та культури, пропонує наступне визначення: культурна спадщина - сукупність

об'єктів культури і природи, що відображають етапи розвитку суспільства і природи і усвідомлюваних соціумом як цінності, що підлягають збереженню та актуалізації. [14].

Згідно з економічною теорією культурного капіталу культурна спадщина мислиться як економічна цінність, вона є і суспільним благом, включає естетичні, історичні, соціальні, духовні та освітні цінності [14].

Очевидно, що розуміння культурної спадщини настільки глибоке і багатоаспектне поняття, що насилу вміщається в рамки терміну, а виникнення нових підходів сприяє розширенню його тлумачення.

Культурна спадщина є найважливішою підставою для розвитку інтелектуально-духовної, моральної і творчої особистості, а також для національної самоповаги. Вона пронизує буквально всі сторони життя і діяльності людини.

Під культурною спадщиною прийнято розуміти матеріальну і нематеріальну частину культури, створену минулими поколіннями і сприйняту як щось цінне і шановане.

Нематеріальна культурна спадщина – це культурно-духовні особливості, які її вирізняють один етнос від іншого, формуючи його національну ідентичність.

Про нематеріальність деяких видів культурної спадщини людства вперше в історії ЮНЕСКО розпочали мову на Всесвітній конференції в Мехіко у 1982 р. У 1989 р. міжнародна організація ЮНЕСКО прийняла «Рекомендації ООН про збереження традиційної культури і фольклору» всього людства. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини була прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО 17 жовтня 2003 р. У ній взяли участь 139 країн [6].

У червні 2007 року 78 держав ратифікували Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини, де терміном «нематеріальна культурна спадщина» позначаються ті звичаї, форми самовираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як

частина їхньої культурної спадщини. Нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії, формує у людини почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людства [3].

Відповідно до Конвенції ЮНЕСКО, термін «нематеріальна культурна спадщина» означає «звичаї, форми представлення та вираження, знання і навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, визнані співтовариствами, групами і, в деяких випадках, окремими особами в якості частини їх культурної спадщини». Тобто це культурнодуховні (матеріальні та нематеріальні) особливості, які й вирізняють один етнос від іншого, формують його національну самобутність. Нематеріальна культурна спадщина проявляється, за Конвенцією, у таких галузях:

- усних традиціях та формах вираження, що охоплюють також мову як носія нематеріальної культурної спадщини;
- виконавських мистецтвах;
- звичаях, обрядах, фольклорі, традиційних святах;
- знаннях та практиках, пов'язаних з природою та всесвітом (народні знання);
- традиційних ремеслах (художніх народних промислах) [6].

На сьогодні ЮНЕСКО сформовано ряд списків – реєстрів нематеріальної культурної спадщини людства та практик її охорони, зокрема:

- Список нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони (31 номінація з 15 країн).
- Репрезентативний список нематеріальної культурної спадщини людства (включає 257 об'єктів із 86 країн) – аналог Списку світової культурної спадщини. Він забезпечує наочність і популярність нематеріальній культурній спадщині та має сприяти поглибленню усвідомлення її значення та заохочення діалогу на основі поваги до культурного різноманіття.

- Реєстр передового досвіду (10 позицій). Він містить кращі практики (програми, проекти, заходи) з охорони нематеріальної культурної спадщини людства, що найкраще відображають принципи і цілі Конвенції [6].

Україна приєдналася до Конвенції (ратифікувала її) у 2008 р. (Закон України №132 від 06.03.2008 р.). У грудні 2012 р. Міністром культури України було сформовано «Перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України» (Наказ Міністерства № 1521), представлений на розгляд незалежних експертів та фахівців. Зокрема, до зазначеного вище Списку було включено наступні елементи української історико-культурної спадщини:

1) Косівська кераміка як традиційне ремесло Карпатського регіону (Івано-Франківська обл., м. Косів);

2) Кролевецькі ткані рушники – традиційна техніка перебору з ремізно – човниковим ткацтвом у поєднанні червоно-білих кольорів (Сумська обл., м. Кролевець);

3) Опішнянська кераміка – автентичне гончарне мистецтво (Полтавська обл., Зіньківський район, смт. Опішне);

4) Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство (Дніпропетровська обл., Петриківський р-н, смт. Петриківка) [6].

Передумови створення теорії культурного розмаїття з'явилися ще в 1989 р з прийняттям Рекомендації про збереження фольклору. Далі були нормативно-правові акти, що остаточно закріпили і оформили її в самостійну концепцію:

- Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001),
- Рекомендація про розвиток і використання багатомовності та доступу до кіберпростору (2003),
- Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005),
- Всесвітня доповідь про культурне різноманіття (2008) [14].

Слід зазначити, що поява ідеї культурного розмаїття пов'язана з глобалізацією, яка розмиває національну специфіку, що, в свою чергу, є ґрунтом

для економічного розвитку того чи іншого регіону. Як зазначав Девід Тросбі: «... принципи підтримки культурного розмаїття визначаються тією обставиною, що різноманітність ідей, вірувань, традицій і інших проявів художньої і культурної творчості веде до виникнення широкого спектру культурних послуг, які істотно відрізняються від послуг, що надаються їх окремими складовими». Інакше кажучи, культурне розмаїття вносить вагомий вклад в динаміку художнього та культурного життя, сприяючи збереженню етнокультурної спадщини [14].

Культурне розмаїття – це антитеза культурної однаковості. ЮНЕСКО, не підтримуючи ідею щодо прагнення культурної однорідності, обґрунтовує це таким чином:

- загрозою зникнення багатьох мов і діалектів, залишених без юридичного статусу або захисту (наприклад, у Франції мови басків, бретонців, корсиканців, каталонців, фламандців, пуату тощо);
- прагненням людей зберегти свої традиції, наприклад у Новій Зеландії, в деяких районах Австралії, Північній та Центральній Америці;
- зростанням культурної переваги США через поширення своєї продукції в галузі кіно, телебачення, музики, одягу, харчування, а також практичною світовою стандартизацією споживчих товарів (ресторани, фаст-фуд, піца тощо) [3].

Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне розмаїття, згадана нами вище, є юридичним документом, який визнає культурне розмаїття як «загальну спадщину людства», підкреслюючи, що охорона цієї спадщини є етичним імперативом, заснованим на повазі гідності людської особистості.

В якості юридично обов'язкового документа щодо збереження культурного розмаїття можна також розглядати Декларацію принципів, що була прийнята у 2003 році на Женевському етапі Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, та Конвенцію ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, прийняту в жовтні 2005

р., яка визнає своєрідність культурного майна, послуг та видів діяльності як носіїв самобутності, цінностей і змісту [3].

Захист культурної різноманітності може мати кілька цілей:

- утримування балансу, при якому збереження культурного розмаїття суспільства не повинно бути менш важливим, ніж захист спадщини культурних меншин;
- збереження надбань культурних меншин, яке знаходиться під загрозою втрати;
- захист «культурних прав», які на початку 1990-х років в Європі безуспішно намагалися віднести до прав людини [3].

Глобалізація як маркер сучасного етапу розвитку людства здійснює помітний вплив на соціокультурне розмаїття світу, уніфікуючи форми культурного та соціального буття людини. Зазначимо, що деякі дослідники розглядають культурне розмаїття як аналог біологічного різноманіття, підкреслюючи, що воно має таке ж значення для виживання людства, як біорізноманіття для збереження життя на землі. Збереження культури корінних народів так само важливе для людства, як і збереження екосистем для життя взагалі [3].

Глобалізація чинить великий вплив на традиційні національні держави. Розвиток інформаційних технологій усуває географічні кордони, змінює відносини між державами, ринками, націями та окремими громадянами. Незважаючи на безумовну користь від цього, зазначені феномени можуть негативно позначатися на тому чи іншому суспільстві. З інформацією поширюються чужі культурні традиції та цінності, що інколи має небезпечні наслідки для ідентичності людей і цілих суспільств [3].

Як відповідь на процеси постіндустріального суспільства, розвиток інформаційних технологій формується новий вид спадщини - «цифрова». Цифрова спадщина складається з унікальних ресурсів людських знань і форм вираження. Вона охоплює ресурси, які стосуються галузі культури, освіти, науки та управління, а також інформацію технічного, правового, медичного та іншого

характеру, які створюються в цифровій формі або переводяться в цифровий формат шляхом перетворення існуючих ресурсів на аналогових носіях. У разі «цифрового походження» ресурси існують лише у вигляді цифрового оригіналу. Однак існує небезпека втрати цифрової спадщини, тому її збереження в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь є насущною проблемою загальносвітового значення [14].

Згідно із Конвенцією, «охорона нематеріальної культурної спадщини» означає «заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності нематеріальної культурної спадщини, у тому числі її ідентифікації, документування, дослідження, збереження, захисту, популяризації, підвищення її ролі, її передачу наступним поколінням, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини» [6].

Можна сказати, що останніми десятиліттями зростає увага міжнародної й вітчизняної спільноти до культурних надбань людства та їхнього збереження для майбутніх поколінь. Відбувається еволюція поняття «спадщина» в часі та просторі, змінюється її внутрішня структура, започатковується та розвивається акцент на гуманітарних, економічних і соціальних вимірах спадщини, радикально змінюються зв'язки людини з надбаннями культури.

Проведений аналіз сучасних підходів до розгляду поняття «культурна спадщина» дав змогу доповнити існуючі розвідки з цього питання та систематизувати їх таким чином:

- генетичний (спадщина як носій історичної пам'яті, що визначає збереження самобутності національної або регіональної культури, природних особливостей місцевості);
- географічний (спадщина як властивість території);
- історичний (спадщина як відображення історичного досвіду взаємодії людини й природи);
- інформаційний (спадщина як інформаційно-культурний феномен);
- правовий (спадщина як об'єкт правових і майнових відносин у суспільстві);

- соціально-економічний (спадщина як основа збереження культурного й природного різноманіття країни, окремих регіонів, етносів, груп населення, ресурс для соціально-економічного розвитку територій, туризму і т. д.);
- збалансований та гуманітарний (спадщина як основа та ресурс розвитку суспільства в цілому, включаючи широке коло екологічних, соціальних і гуманітарних аспектів, у тому числі збалансований розвиток, освіту та просвіту, якість життя, боротьбу з бідністю тощо) [25].

1.2. Сучасні уявлення і тенденції дослідження культурної спадщини з точки зору концепції збалансованого розвитку

Протягом сучасної історії ставлення до культурної спадщини істотно змінювалося – концепція простої охорони пам'яток ускладнилася й перетворилася на складний комплекс заходів із вивчення, інтерпретації й використання, що стало основою сучасної концепції спадщини, до якої в Європі поступово почали переходити в кінці 60-х – початку 70-х років, у США та деяких інших країнах – в кінці 70-х, а в країнах колишнього СРСР – в кінці 80-х – початку 90-х років у ході демократизації в них процесів у суспільстві. У кінці ХХ століття підвищився соціальний статус спадщини у зв'язку з прийняттям концепції збалансованого розвитку як глобального цивілізаційного імперативу [15].

Термін «sustainable development» (збалансований розвиток) з'явився наприкінці 1980-х років. Його визначила Комісія Брундтланд як розвиток, що задовольняє потреби сучасності, і при цьому не ставить під загрозу здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби, що дає певний напрям думки в цілому і щодо спадщини та її використання в сфері туризму зокрема [25].

Так, Конференція ООН 1992 року в Ріо-де-Жанейро розробила «Порядок денний на ХХІ століття». У 1997 році було прийнято Програму дій із впровадження «Порядку денного на ХХІ століття», в якій проголошено нову концепцію розвитку людства [25].

В Україні в науковий обіг термін «sustainable development» прийшов опосередковано через російську видозміну його перекладу («устойчивое развитие»), що зумовило появу значної кількості варіантів застосування цього поняття – усталений, стійкий, сталий, стабільний, збалансований, довготривалий, самопідтримувальний, підтримувальний тощо [25].

У сучасній науковій літературі та нормативних документах досить часто застосовують термін «сталий розвиток» (рідше – стійкий, усталений, стабільний), що не зовсім правильно, оскільки виникає відчутний дисонанс між складовими поняттями «сталий» (такий, що не змінюється) і «розвиток» (процес, внаслідок якого відбувається зміна) [25].

Українські фахівці запропонували й широко використовують в перекладі терміну «sustainable development» український варіант «збалансований розвиток», що якнайкраще розкриває зміст проблеми («збалансований» – доведений до оптимального співвідношення взаємопов'язаних частин) [25].

У сучасному розумінні збалансований розвиток – це складна система, що включає як екологічні, так й соціальні, гуманітарні, економічні компоненти. Оскільки культура є невід'ємною складовою цієї системи, то збалансованість суспільного розвитку пов'язують безпосередньо з культурою. Однією з основ збереження культурного капіталу, з одного боку, і потужним інструментом для діалогу культур – з другого, є, безсумнівно, культурна спадщина [25].

Культурна спадщина відіграє особливу роль серед багатьох факторів і умов життя людства протягом усієї його історії. Значимість спадщини для розвитку цивілізації не просто важлива, а визначальна в умовах екологізації та гуманізації сучасного суспільства [25].

Пам'ятки культури підтримують культурну різноманітність світу й роблять істотний внесок у збалансований розвиток країни й людської цивілізації в цілому, що й визначає відповідальність держави за збереження своєї спадщини й передачу її наступним поколінням [25].

Спадщина виконує в новітньому суспільстві безліч сучасних функцій, забезпечуючи тим самим його збалансований розвиток. А.В. Лисицький усі функції, які виконує культурна спадщина, пропонує розділити на три групи:

- освітню,
- політичну,
- економічну [15].

Освітня функція полягає в задоволенні психологічних потреб не тільки окремої особи, а й суспільства в цілому. Соціальна роль спадщини неоціненна, оскільки вона несе пізнавальне, виховне, наукове й естетичне навантаження. Без культурної спадщини немислиме сучасне життя й нашої країни. Наслідком неврахування освітньої функції є впровадження у свідомість громадян нігілістичного ставлення до історичної спадщини, що призводить до руйнування спадкоємності у зв'язках поколінь, породжує зневагу до природних і культурних цінностей нашої країни та всього світового співтовариства [25].

Друга група – політична, в рамках якої, за висловом британського урбаніста Г.Дж. Ешворта, «події минулого, розказані стосовно до сьогодення, являють собою не тільки спосіб продовження норм суспільства, а й спосіб апеляції до безперервності минулого й сучасного, яким діючі впливові політичні ідеології й групи можуть виправдати своє домінування» [25].

Значущою є економічна функція культурної спадщини. Як підтвердження – на національному рівні більшістю країн усвідомлено, що своєчасне визначення, поцінування та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення має велику економічну користь. Ресурси культурної спадщини – це підґрунтя розвитку багатьох галузей економіки, основною з яких є туризм [25].

На сьогодні, серед цих функцій доцільно виділити й четверту групу – суспільну. Вона значно ширша за своєю сутністю і логічно включає в себе функції попередніх груп, оскільки спадщина є ресурсом розвитку для всього суспільства в цілому [25].

Враховуючи і віддаючи належне значним суспільним функціям спадщини, таким як підвищення якості життя населення, подолання бідності та багатьом іншим, не можна не враховувати того, що культурна спадщина піддається небезпеці і в умовах прискореного розвитку може бути зруйнована, якщо її не включити в процеси збалансованого розвитку. Адже нині історичне середовище більшості міст перебуває в кризовому стані, історично цінна забудова, включаючи пам'ятки архітектури, руйнується та безповоротно втрачається, умови життєдіяльності в історичних центрах поселень знаходяться на неприпустимо низькому рівні, соціально-демографічний склад населення погіршується. Спостерігається різке падіння обсягу реставраційних робіт та зменшення кількості історичних поселень, де проводилася б реставрація пам'яток. Щоб уникнути будь-яких негативних наслідків використання культурних ресурсів, необхідно весь комплекс заходів з охорони та використання спадщини включити до сучасних суспільних процесів [25].

На думку ряду вчених, у сучасній науці має місце прогалина щодо теоретичного осмислення культурної спадщини як основи збалансованого розвитку, не дивлячись на те, що багато дослідників визнають цю новітню функцію культурної спадщини. І дійсно, в сучасній літературі немає спроб щодо виявлення причин та аналізу механізму прояву цих властивостей спадщини [25].

Отже, одним з актуальних завдань вітчизняної теорії й практики в царині культурної спадщини є подолання відставання України від багатьох країн світу в сфері її використання, всебічне включення її до концепції збалансованого розвитку як окремо взятих регіонів, так і країни в цілому, удосконалення організаційних, економічних і правових механізмів збереження й використання об'єктів культурної спадщини [25].

Дослідження сучасних тенденцій класифікації об'єктів культурної спадщини з урахуванням чинного вітчизняного законодавства дало можливість виділити такий склад компонентної структури спадщини (рис. 1.1) [25].

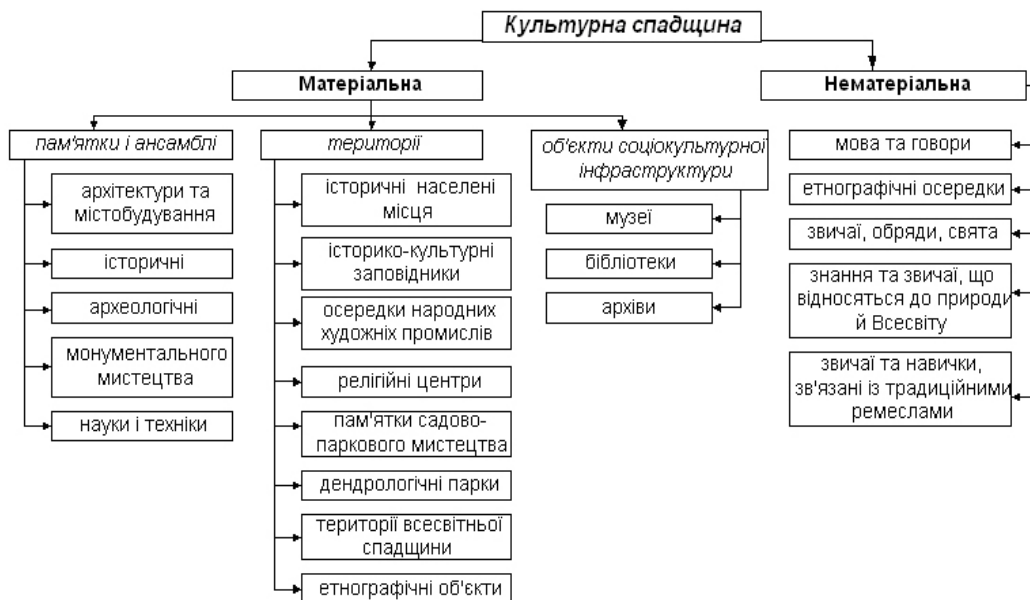

Рис. 1.1. Компонентна структура культурної спадщини [25].

Згідно із представленою структурою, до складу культурної спадщини пропонується включити об'єкти нематеріальної спадщини (мову; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята, пов'язані з природою; традиційні ремесла), території спадщини та об'єкти соціокультурної інфраструктури (музеї, бібліотеки, архіви – як об'єкти культурної спадщини). Території спадщини об'єднують у своєму складі історичні населені місця (історичні поселення), історико-культурні заповідники, центри (осередки) народних художніх промислів і ремесел, релігійні центри, етнографічні об'єкти, пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафтні пам'ятки та території всесвітньої спадщини.

1.3. Соціологічна концептуалізація поняття культурної спадщини у системі суміжних понять.

Раніше у роботі ми вже аналізували деякі поняття, що тісно взаємопов'язані з культурною спадщиною. Зокрема поняття «культура», що в певному значенні є родовим поняттям для культурної спадщини, розглядалося детально, як і поняття «історичної спадщини» та «історичної пам'яті».

Ми вважаємо за потрібне окреслити за допомогою авторської схеми (рис. 1.2) місце поняття «культурна спадщина» серед ряду дотичних, суміжних

та перехідних понять та викласти зміст тих, що не були предметом нашого інтересу в структурі вишевикладеного матеріалу.

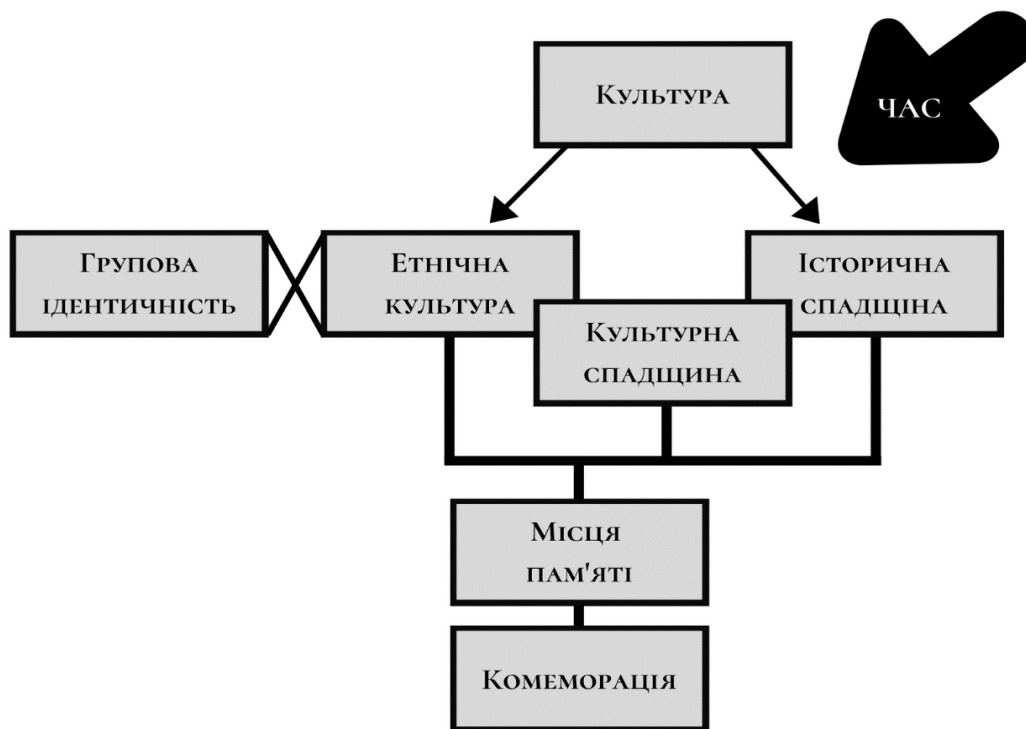

Рисунок 1.2. Схема розташування поняття культурної спадщини у системі суміжних понять [Авторські напрацювання].

Групова ідентичність. Ідентичність на найзагальнішому рівні за своєю суб'єктивністю буває двох видів: індивідуальна (або особиста) та групова (або колективна). Кожна має певні особливості. Деякі дослідники ідентичності, наприклад Дженкінс, вважають, що існує тісний зв'язок між індивідуальною ідентичністю та ідентичністю груповою. На його думку, це дві сторони одного процесу ідентифікації. Однак вони відрізняються тим, що у випадку індивідуальної ідентичності підкреслюються ті характеристики індивідів, які виокремлюють їх з інших, у випадку ж колективної - акцент, навпаки, робиться на подібних рисах [27].

На думку російської соціологині Ковальвої, групова ідентичність розуміється, з однієї сторони, як певна схожість індивідів, що її складають. Групова ідентичність базується на усвідомленні кожним індивідом своєї

приналежності до групи, підтримці внутрішньої солідарності ідеалам і цінностям групи, а також відокремленні кожного члена групи від «іншого» і оновлюваності ідентифікацій з групою. Складання групи передбачає встановлення певної взаємодії індивідів зі специфічним нормативним середовищем і образом світу. Ідентичність групи залежить від її згуртованості і наявності жорстких регламентів поведінки. Групова ідентичність може розглядатися не тільки по відношенню до можливої соціальної групи, але і по відношенню до включеності конкретної людини в соціальну групу. Групова ідентичність, з іншої сторони, розглядається і як стан тотожності індивіда певній соціальній групі, до якої він належить і вважає її «своєю» групою [11].

У загальному вимірі ідентичність також передбачає окреслення відповідних кордонів - «своїх» та «чужих». Цей показник дозволяє більш детально дослідити чинники, які впливають на її формування, зміщуючи акценти ідентифікації індивідом себе за масштабними соціально-територіальними спільностями до локальних утворень, що виступають для нього в якості ціннісних та нормативних світів [22].

Етнічна культура. Дотепер зберігає свою значимість дане М. Вебером (M. Weber) визначення етнічної групи: це така група, члени якої «мають суб'єктивну віру в своє спільне походження через схожість фізичного вигляду або звичаїв, або того й другого разом, або ж через спільну пам'ять про колонізацію і міграцію». Важливу роль у створенні теоретичної основи для вивчення етнічності відіграли роботи норвезького вченого Ф. Барта (F. Barth) з проблеми співвідношення етнічних і соціальних границь. Ф. Барт звернув увагу, що характеристики, використовувані для визначення етнічних груп, не можуть зводитися до суми культурного матеріалу, що міститься в межах етнічних кордонів. Етнічні групи (або етноси) визначаються насамперед за тим характеристиками, що самі члени групи вважають для себе значимими і які лежать в основі самосвідомості [8].

Етнічна культура – це складний комплекс різнопланових явищ, які об'єднуються в систему інформативних зв'язків, діахронної передачі інформації.

Відтак, процеси, що відбуваються в етнічній культурі на різних етапах існування етносу, є принциповими для розуміння етнічної історії, а ключовою в останньому випадку є система зв'язків та стереотипів, з яких вибудовується етнічна культура. Тобто, стадіальність людського буття збігається зі стадіальністю розвитку культури етносу, яка в данному випадку і є визначальною для розуміння багатьох соціокультурних процесів [22].

Під етнічною культурою традиційно розуміють успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу [22].

Під етнічною культурою Ю. Нікішенко пропонує розуміти сукупність лише тих культур, котрі володіють етнічною специфікою – тобто в очах представників певного етносу виконують етнодиференціюючу функцію в рамках опозиції «ми» – «не ми», «наше» – «не наше». Тим самим вони одночасно виконують етноінтегруючу функцію, сприяють усвідомленню своєї єдності різними, часто дисперсно-розкиданими частинами даного етносу [14бакалавр].

Унікальність та неповторність етнічної культури кожного народу обумовлюється специфічним тільки для неї поєднанням загалом неспецифічних або мало специфічних елементів і форм [22].

За визначенням Ю. Нікішенка, етнічна культура – складний комплекс процесів та зв'язків, які забезпечують існування етносу в просторі й часі, його розвиток і стабільність як окремого організму. Вона чітко структурована, і кожний її елемент відповідає за окрему ділянку інформації в системі етносу. Етнічна культура розвивається разом зі своїм носієм і має різні рівні функціонування – зокрема, так званий «традиційно-побутовий» шар етнічної культури, який ще визначають як «етнічну культуру у вузькому розумінні», є носієм етнічних ознак культури певного народу. Саме з ним іноді пов'язують визначення «традиційна культура», яке ґрунтується на понятті «традиція» у розумінні її як успадкованого від минулого етносу комплексу норм і звичаїв, що регулюють життя суспільства. Сама ж етнічна культура як система зв'язків та способів передачі інформації функціонує у збалансованому режимі, де за

відтворюючі, етноінтегруючі та етноадаптуючі її функції відповідають регулятивні механізми, які включають систему етнічних стереотипів, ментальність та діяхронні зв'язки в суспільстві [22].

Місця пам'яті. Важливу роль у формуванні історичної пам'яті, а відтоді й культурної спадщини, відіграють «місця пам'яті», в яких зосередилася локальна і національна історія. Місце пам'яті вказує на певну історичну подію, поняття, предмет, символізує його і стає знаком для певної спільноти. Згасання живих традицій у сучасному суспільстві призводить до того, що залишаються релікти пам'яті, які можна знайти у повсякденному житті в «ізолюваних місцях», якими стають пам'ятники, музеї, заповідники. Такі місця включають не тільки географічні місця (пам'ятники, музеї), але і комемораційні заходи [5].

В контексті теорії «місць пам'яті» П. Нора історична пам'ять ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими спільноти ідентифікують себе і своє минуле. Вивчаючи «місця пам'яті», дослідники звертаються не до минулого, а до його репрезентації, закодованій в символах, пам'ятниках, дискурсі. За концепцією вченого колективна пам'ять концентрується і репрезентується у «місцях пам'яті», які оточені символічною аурую, і є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства [20].

У баченні П. Нора колективна пам'ять проявляється у трьох формах — матеріальній, функціональній та символічній. Матеріальними є об'єкти, спеціально створені для збереження пам'яті — пам'ятники, монументи, меморіали, музеї, архіви. До функціональних форм він відносив зображення на банкнотах, присвоєння імен історичних діячів містам, вулицям, установам, підприємствам. Символічні — це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами визначних подій історії [5].

Місця спільної пам'яті мають консолідувати людей різних націй, мов, віросповідань навколо основоположних цінностей — свободи, незалежності, демократії, прав людини. Формування «місць пам'яті», які стають факторами реконструкції минулого, важлива складова історичної пам'яті, потужного

чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатор збереження й збагачення патріотичних цінностей [5].

За словами дослідника необхідна «докладна інвентаризація національної пам'яті», що концептуалізує ідею нації у монументах, символах, національних святах, мистецьких творах, місцях пам'яті, які в широкому сенсі включають в себе реальну і альтернативну історію, являються «моментом національної історії». Головна функція «місць пам'яті» — встановлення зв'язку з минулим, збереження колективної пам'яті. Згідно теорії П'єра Нора «місце пам'яті» охоплює діапазон від матеріального й конкретного, географічно визначеного об'єкта до об'єкта абстрактного й інтелектуально сконструйованого. До категорії «місць пам'яті» належать конкретне географічне місце, пов'язане з певною подією; пам'ятники, монументи; предмети матеріальної культури; цвинтарі; музеї; архіви, бібліотеки; символи, топоніміка, трактати й документи, художні твори, усна народна творчість, традиції, певні інституції, історичні події, свята і річниці, ідеї, імена [21].

На думку П'єра Нора, слід розрізняти «місця пам'яті» і «меморіали».

«Меморіали» — це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять — назви вулиць, пам'ятники, меморіальні комплекси [21].

«Місця пам'яті» мають значно ширший контекст. Це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах, це може бути слово, символ, книга або інституція. Це можуть бути просто меморіали, пам'ятники загиблим, пантеон або назва вулиць; монументи або знакові місця, комеморативні церемонії, емблеми або гасла; особливо знакові особи або ключові книги. Такими місцями можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурую [21].

Комеморація. Комеморація в найширшому сенсі – все, що пов'язано з минулим. У вужчому – це акт передавання того, що хоче увиразнити стосовно себе група з метою ідентифікації та щоб показати належність до цієї групи [26].

Комеморація має кілька форм – умовно це символічні комеморативні практики, матеріальні, функціональні. Є ще культура комеморації, пов'язана з двома важливими процесами: хто вкладає свій зміст і хто цей зміст прочитуватиме [26].

Загалом комеморація працює як створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій, конструювання «місць пам'яті» [26].

Наприклад, різними комеморативними заходами, у тому числі створенням музеїв, відповідних експозицій, відзначенням місць пам'яті територіальні громади увічнюють пам'ять про трагедію єврейського населення у роки Другої світової війни. В Україні створені Музеї Голокосту в Харкові (1996) і Одесі (2009), відкриті за ініціативою приватних осіб і утримуються на пожертви. Музей Голокосту у Дніпрі створений коштом членів єврейської громади міста. Функціонують музеї в інших українських містах — Музей історії та культури євреїв Буковини (м. Чернівці), Меморіальний музей тоталітарних режимів (м. Львів). Велику дослідницьку і просвітницьку роботу проводять Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства, Український центр вивчення Голокосту (м. Київ) [5].

Отже, на нашу думку, зв'язок між предсталеними поняттями є доволі сильний, проте складний і багатогранний. Родове поняття – культура, що постійно знаходиться під впливом часу, містить у собі аспект етнічної культури, для розуміння якої важливою є групова ідентичність її носіїв. Етнічна культура разом з історичною спадщиною в свою чергу є як підґрунтям для культурної спадщини, так і містить її частково у собі. Місця пам'яті є своєрідною об'єктизованою концепцією культурної спадщини в найширшому розумінні, куди можуть входити й практики та ритуали комеморацій, або ж можуть бути розглянуті незалежно.

1.4. Світовий досвід проектів популяризації нематеріальної культурної спадщини.

У цьому підрозділі ми розглянемо сучасний світовий досвід проектів і політику держав щодо популяризації нематеріальної культурної спадщини.

Реєстр передових практик з охорони елементів нематеріальної культурної спадщини UNESCO дозволяє державам-учасникам, громадам та іншим зацікавленим сторонам ділитися успішним досвідом захисту і прикладами того, як вони долали проблеми, що виникають при передачі своєї живої спадщини, практики і знань майбутньому поколінню. Дані методи і підходи повинні бути корисні в якості уроків і моделей, які можна адаптувати до інших обставин, в тому числі в нашій країні [33].

З 2009 року для Реєстру було відібрано понад 15 передових методів охорони. Щороку на основі пропозицій, представлених державами-учасниками, Міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини відбирає і просуває програми, проекти і заходи, які найкращим чином відображають принципи і цілі Конвенції, на основі критеріїв, викладених в Оперативних директивах з виконання Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини [33].

Проаналізуємо кілька ключових меседжів, отриманих в процесі вивчення кращих практик охорони UNESCO.

Програма «Land-of-Legends», для пропагування та поживлення мистецтва розповіді в регіоні Кроноберг (Південна Швеція, 2018 рік). У Швеції, як і в багатьох інших місцях, такі фактори, як індустріалізація, урбанізація, телебачення і соціальні медіа, призвели до зникнення традиційних місць для сторітелінгу. Наприкінці 1980-х років ряд бібліотекарів та викладачів у регіоні Кроноберг організували фестиваль за участю практиків, ентузіастів та експертів з різних куточків Швеції для обговорення даної ситуації та розробки можливих рішень. Надалі, у листопаді 1990 року, була створена Мережа Сторітелінгу Кроноберга (відома як «Асоціація»), щоб підвищити обізнаність щодо життєздатності сторітелінгу та розробити заходи щодо її ревіталізації.

Асоціація ініціювала програму «Land-of-Legends», яка організовує цілий ряд заходів, включаючи фестивалі, табори для підлітків, діяльність у школах та наукових колах, курси для майбутніх учителів та виховні заходи. З часом були розвинені міжнародні контакти, і кілька аспектів програми послужили зразком для діяльності в інших місцях. Програма пов'язує сторітелінг з іншими формами живої спадщини, допомагаючи активізувати та пропагувати її як живе мистецтво [31].

Центр розвитку ремесел м. Маргілана, що охороняє атлас і адрас, відтворюючи традиційні технології (Узбекистан, 2017 рік). Місто Маргілан було центром виготовлення атласу і адрасу - яскравих і тонких традиційних тканин. Радянський період був ненайкращим для традиційних ремесел – негативне відношення ставило під загрозу зникнення деякі стародавні технології ручного виробництва. У зв'язку з гострою необхідністю відродження та захисту традицій, які ризикують зникнути, місцева громада виступила з ініціативою заснування Центру Розвитку Ремесл у 2007 році. Його метою є захист, розвиток та популяризація методу виготовлення традиційного узбецького атласу та адрасу за допомогою інноваційних навчальних сесій, виставок та ярмарків ремесел, традиційних текстильних фестивалів та публікації захисних матеріалів та посібників. Центр сприяє використанню природних матеріалів і підтримує передачу знань і навичок про природу і всесвіт, а також їх роль у забезпеченні здоров'я і благополуччя людей. Успіх Центру впливає з його орієнтації на дух партнерства, і місцеві громади відіграють ключову роль у його ініціативах, оскільки є загальне розуміння того, що атлас і адрас є центральними об'єктами для їх ідентичності [35].

Захист культури карильйона: збереження, передача, обмін та підвищення обізнаності (Бельгія 2014 рік). Мистецтво створення музики з дзвіночками (carillon) виконується карілононерами, традиційно під час ярмарок і святкових днів. Програма по збереженню культури карильйонів існує в 76 містах і селах Бельгії і в 30 країнах світу. Основними її завданнями є збереження компонентів історичної культури карильйонів – практики, репертуар,

інструменти, музика, усна і письмова історія та забезпечення безперервності та сталого розвитку музики карильйонів як живої спадщини, що сприяє культурній самобутності та соціальній згуртованості [32].

Зусилля щодо захисту також були зосереджені на збереженні та відновленні історичних карильйонів, багато з яких не звучали довший час, а тепер знову стали активними. Передача забезпечується рядом освітніх ініціатив, з яких школа мехеленського карильйона є найбільш важливою. Також були зроблені зусилля для ревіталізації карильйона, включаючи просування нових аранжувань, композицій і жанрів музики. Програма поєднує в собі повагу до традицій з готовністю до інновацій, постійно шукає нові способи захисту культури карильйонів в сучасному суспільстві [32].

Майстерність обробки міді у смт. Лахідже (Азербайджан, 2015 рік).

Даний елемент не внесений до Реєстру передових практик з охорони елементів нематеріальної культурної спадщини, а включений до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства. Майстерність обробки міді у смт. Лахіджі є традиційною практикою виготовлення і використання мідних виробів, зосереджених у спільноті смт. Лахіджі на Кавказі [34].

Майстер з виплавки міді координує весь процес і його супроводжує учень, який вивчає необхідні техніки, допомагаючи майстру. Коваль-мідник нагнітає повітря в печі і забиває виплавлену мідь у тонкі пластини. Потім майстер шліфує забиті мідні пластини і прикрашає готовий мідний посуд гравюрами. Цей заключний етап процесу вважається особливо важливим, оскільки використовувані конструкції часто мають екологічну спрямованість, що відображає традиційні знання та культурні цінності носія. Майстер відповідає за продаж мідного посуду в майстернях та оплату праці інших залучених майстрів. Традиція передається в сім'ях від батька до сина. Численні сім'ї в Азербайджані приїжджають купувати мідний посуд у Лахідж і використовувати його у своєму повсякденному житті, вважаючи, що це покращує користь їжі для здоров'я. Для ремісників традиція є основним джерелом життя та забезпечує сильне почуття ідентичності та гордість громади.

Виготовлення міді також зміцнює сімейні стосунки в межах громади Лахідж і сприймається як чіткий маркер ідентичності Лахідж [34].

Стратегія навчання майбутніх поколінь - фуцзянських ляльководів, (Китай, 2012 рік). Фуцзянське лялькове мистецтво – це китайське виконавське мистецтво, яке полягає у володінні ручним ляльковим мистецтвом. Ляльковий театр в провінції Фуцзянь на південному сході Китаю розробив набір характерних технік виконання та виготовлення ляльок, а також репертуар п'єс і музики. Починаючи з 1980-х років число молодих людей, які навчаються ляльковому мистецтву, зменшилася через низку соціально-економічних процесів, що змінюють їх спосіб життя, з одного боку, і тривалого періоду навчання, необхідного для оволодіння складними техніками виконання, з іншого [37].

У відповідь зацікавлені спільноти, групи і носії сформулювали Стратегію підготовки майбутніх поколінь фуцзянських практиків ляльководства на 2008-2020 роки. Ключовими завданнями є захист передачі фуцзянського лялькового мистецтва і підвищення його стійкості за допомогою професійної підготовки для створення нового покоління практиків ляльководства; добірка навчальних матеріалів; створення концертних майданчиків, навчальних закладів та виставкових залів; сенсibilізація людей через неформальну і формальну освіту; регіональне та міжнародне співробітництво; художній обмін. Ця стратегія засвідчила широку участь практиків, місцевого населення та навчальних закладів, освітніх установ [37].

Xtaxkgakget Makgakhtlawana – центр Мистецтв корінних народів і його внесок у збереження нематеріальної культурної спадщини людей Тотонак (Мексика, 2012 рік). Центр мистецтв корінних народів був розроблений як відповідь на довгострокове бажання людей Тотонак створити навчальний заклад для передачі своїх знань, мистецтва, цінностей та культури, а також створити сприятливі умови для творців, з числа представників корінних народів для розвитку свого мистецтва. Структура центру складається з традиційного поселення та домашніх шкіл. Важливо, що кожен «Будинок»

спеціалізується на одному з мистецтв Тотонак для майбутніх учнів, таких як кераміка, текстиль, картини, мистецтво зцілення, традиційний танець, музика, театр і кухня. У «Будинку» студенти набувають знань про основні цінності Тотонаку і орієнтуються на зміст творчої практики. Передача знань є цілісною системою. Центр також сприяє постійній співпраці з творцями та культурними агенціями з інших держав країни та з усього світу [38].

Мешреп, Центр захисту та досліджень нематеріальної культурної спадщини уйгурського народу (Китай, 2010 рік). Даний елемент внесений до списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони. Мешреп є найважливішим культурним носієм уйгурських традицій, включає багату колекцію традицій та виконавських мистецтв, таких як музика, танці, драма, народні мистецтва, акробатика, усна література та ігри. Мешреп функціонує також і як «суд», де господар виступає посередником для владнання конфліктів і забезпечує збереження моральних стандартів, і як «клас», де люди можуть дізнатися про свої традиції та звичаї. Мешреп передається і успадковується господарями, які розуміють його звичаї і культурні конотації, віртуозними виконавцями, і всіма уйгурцями, які беруть участь і відвідують його. На сьогодні існує певна кількість факторів, які загрожують його життєздатності: соціальні зміни, викликані урбанізацією і індустріалізацією, впливом національних та іноземних культур і трудовою міграцією молодих людей в міста. Частота зустрічей і кількість учасників поступово зменшуються, в той час як число передавачів, які розуміють традиційні правила і багатий зміст події, різко скоротилося з сотень до десятків [36].

Далі розглянемо приклади світових практик з організації системи охорони нематеріальної культурної спадщини.

У Нідерландах заявники (носії елемента або практикуючі фахівці) проходять курс навчання «Створення плану охорони елемента», який проводиться в центрі нематеріальної культурної спадщини. Навчання складається з трьох частин: вивчення конвенції ЮНЕСКО, правила включення елемента до переліку нематеріальної культурної спадщини, план охорони

елемента. За допомогою консультантів Центру нематеріальної культурної спадщини, заявники самі складають план охорони елемента [37].

У Фінляндії у питанні охорони нематеріальної культурної спадщини пріоритетним питанням є захист і підтримка носіїв елемента. Заходи з охорони враховують діяльність професіоналів та аматорів. Широке поширення інформації та навичок, що стосуються нематеріальної культурної спадщини, серед дітей і молоді може забезпечити не тільки продовження живої традиції нематеріальної культурної спадщини, а й більш широку участь молоді в процесі її збереження[37].

В Іспанії з метою охорони нематеріальної культурної спадщини фахівці пропонують «heritage education». Це спеціальна програма вивчення культурної спадщини, адаптована для різних вікових груп, в тому числі і для людей з особливими потребами[37].

У Кореї існує система успадкування (The Inheritance System), яка була задумана з метою охорони нематеріальної культурної спадщини, для підтримки стабільного процесу систематичної передачі знань, навичок від носіїв наступним поколінням. Носіїв нематеріальної культурної спадщини називають «національними живими скарбами». Система ієрархічна і складається з п'яти окремих рівнів. «Наступники» передають нематеріальну культурну спадщину шляхом навчання «студентів» (jeonsuja). Люди з чудовим потенціалом рекомендуються для стипендії і юридично згадуються як «наступники стипендії» (Janghaksaeng). Після успішного завершення не менше п'яти років навчання видається сертифікат про проходження подальшого навчання і переходу в статус «сертифікованого стажера» (isuja). Найбільш успішний стане «помічником інструктора з навчання наступника» (jogyo). Він допомагає «наступникам», і врешті теж стає «наступником нематеріальної культурної спадщини» [37].

Складним є приклад В'єтнаму, де затримка більш ніж на півстоліття в розробці політики збереження нематеріальної культурної спадщини стала причиною великих втрат, які в деяких випадках не можуть бути відшкодовані.

Через обмежену поінформованість про цінності нематеріальної культурної спадщини, багато простих людей і носіїв культурної спадщини перестали практикувати і передавати свої традиції[37].

Швидка зміна соціально-економічних умов призвела до змін в духовному та культурному житті спільнот. Елементи культурної спадщини вважалися відсталими, асоціювалися із забобонами або з феодалної культурою. Центр досліджень і пропаганди культурної спадщини В'єтнаму був змушений відмовитися від підтримки окремих традицій. Значна кількість традицій та звичаїв повністю зникли без можливості відродження[37].

Після отримання доступу до різних рекомендацій ЮНЕСКО та Конвенції 2003 року, В'єтнам почав роботу в напрямку інформування про необхідність охорони нематеріальної культурної спадщини. Проведена «Загальна інвентаризація народного мистецтва» і виділені п'ять категорій: соціальна культура, виробнича культура, повсякденна культура, релігійна культура і художня культура. Прагнення до обізнаності в стратегіях захисту нематеріальної культурної спадщини спонукало до великої практичної роботи в багатьох аспектах в'єтнамського життя, включаючи культуру. У підсумку, В'єтнам зробив прорив і великі успіхи в охороні нематеріальної культурної спадщини за останні роки[37].

Таким чином, ми хочемо наголосити на тому, що у світовій практиці є безліч сучасних проектів і можливостей для збереження нематеріальної культурної спадщини різного масштабу, що могли б слугувати хорошим прикладом й для України, адже це питання є актуальним для нашої культурно багатой та різносторонньої країни.

Висновки до 1 розділу

Культура в різних своїх проявах це те, що стосується кожного й виявляється усвідомлено чи підсвідомо. Як явище чи феномен вона становить інтерес для цілої низки наук ще з давніх-давен. Її можна розглядати, як загальнолюдську позабіологічну систему, як прямуочу до досконалості

протилежність первісній людській природі, як сукупність всього засвоєного людиною, як членом суспільства та багатьма іншими способами.

Для нашої роботи інтерес становить такий аспект культури, як культурна спадщина. Тому у нашій роботі ми проаналізували поняття культурної спадщини в соціогуманітарних та соціоприродничих науках та можемо сказати, що його трактують, як таке, доволі однозначно з невеликими відмінностями. Не зважаючи на це, підходи до його вивчення дуже різняться за рахунок зміщення основних акцентів уваги. Також існує безліч варіантів класифікації культурної спадщини, проте ми приділили увагу поділу на матеріальну та нематеріальну культурну спадщину та детально розглянули останню.

Зазначимо, що нормативно-правова база з питань нематеріальної культурної спадщини складається з міжнародних документів, законів України та нормативно-правових актів. Культурна політика Європейського Союзу визнає важливість збереження, розвитку та охорони нематеріальної культурної спадщини.

У роботі ми розглянули компонентну структуру культурної спадщини з огляду на концепцію збалансованого розвитку, а також розробили соціологічну концептуалізацію культурної спадщини у системі суміжних понять. До неї ми включили найважливіші, на наш погляд, поняття: культура, історична спадщина, етнічна культура, групова ідентичність, місця пам'яті, комеморація.

Аналіз світового досвіду проектів, що спрямовані на популяризацію нематеріальної культурної спадщини засвідчив той факт, що по всьому світу набирає обертів тенденція усвідомленого підходу до перлин різних націй, етносів та спільнот, до їх культурного надбання. Підкреслимо, для нашої роботи особливо значимо, що розглянуті проекти покликані зберігати та популяризувати як нематеріальну культурну спадщину, що масштабується на загальнодержавний рівень, так і ту, яка є надбанням зовсім невеликих спільнот.

Отже, культурна спадщина, як матеріальна, так і нематеріальна, має величезне значення і вплив на моральне і духовне життя суспільства. Її популяризація є необхідною для всебічного гармонійно наповненого розвитку

суспільства. Дуже важливо, щоб ця проблематика не покидала суспільне поле зору, адже глобалізація, індустріалізація, розвиток міст, розширення масового туризму і стандартизація способу життя створюють загрозове середовище для збереження культурної спадщини.

Тому потрібно докладати зусилля, як на державному і офіційному рівні, шляхом співпраці з Міністерством Культури і Інформаційної політики України, з Юнеско, з відповідними міністерствами інших держав, так і на рівні недержавних громадських організацій, соціальних ініціатив і т. п., шляхом пошуку приватних спонсорів, написання грантів та активної соціальної діяльності.

Розділ 2. Прикладні аспекти популяризації культурної спадщини (на прикладі проектної діяльності ГО ЗУЦ «Гілель»).

2.1. Історико-соціологічний огляд єврейського кейсу на теренах України.

Другий розділ нашої роботи сконцентрований на проектах популяризації єврейської культурної спадщини, тому ми вважаємо за потрібне у цьому підрозділі заглибитися у контекст українського єврейства за допомогою історичної соціології та подати інформацію про деякі елементи єврейської культурної спадщини.

Історична соціологія, як свідчать дослідницька практика та соціологічні словники, ставить або теоретичні завдання – вивчення соціальних змін і тенденцій в розвитку суспільства, виявлення загальних позачасових закономірностей, розвиток нової теорії, здатної забезпечити більш переконливі і вичерпні пояснення історичних явищ і структур, або верифікаційні завдання - перевірка будь-якої соціологічної теорії або деяких приватних гіпотез на історичних даних, або прикладні завдання – використання існуючих концепцій і пояснень для аналізу історичних даних. При цьому предметом аналізу може служити одна, кілька спільнот або окрема сфера суспільного життя [18].

Американський соціолог Ч. Тіллі багато років, починаючи з 1960-х рр., намагається відповісти на соціологічні питання за допомогою історичного матеріалу. На відміну від більшості соціологів він працює з першоджерелами так само, як і історики. Тіллі вивчає закономірності і варіанти колективних дій в західноєвропейських суспільствах останніх 400 років. Багато зусиль він витратив, щоб розібратися, як колективна дія розвивалася в різних соціальних рухах, як за тим, що поверхневому спостерігачеві здається владою натовпу, ховається достатня міра свідомості, планування та раціонального врахування інтересів. Тіллі у своїх працях запропонував плідну гіпотезу про наявність в будь-якій колективній дії "раціонального розрахунку". Для її верифікації він простежив розвиток репертуару народних дій в зв'язку з модернізаційними

процесами. Цей репертуар включав (а) заходи, до яких люди звикли вдаватися, (б) дії, яким вони тільки вчаться, (в) дії, які забуваються [18].

Наприклад, в доіндустріальному суспільстві народ вважав за краще насильницькі рухи протесту і повстання, а в індустріальному суспільстві - мирні страйки, що стали стандартом вирішення проблем між робочим класом і капіталом. Репертуар колективних дій народу звузився у зв'язку з індустріалізацією та урбанізацією; але Тіллі не бачить тут ознак занепаду. Серйозною перешкодою для прояву народної активності, на думку Тіллі, були ефективні методи, що вживаються владою для придушення опозиції: не тільки репресії, а й залякування протестуючих, спроби викликати у них пасивність і абсентеїзм призводять до падіння соціальної активності, деградації репертуару протестних дій народу. Люди звикають до безсилля, втрачають в значній мірі здатність до соціальної ініціативи [18].

Україна споконвіку була багатонаціональною. У цьому полягає її особливість. Адже складалося так історично, що її завжди хотіли «присвоїти» різні держави, що не могло не впливати на формування національно-патріотичних груп та національно-визвольних рухів – вічного прагнення до незалежності. За свій історичний час розвитку національності та етноси України зазнавали багатьох несприятливих впливів - демографічних, соціальних, культурних, політичних та ін. Серед лих — воєнні і повоєнні втрати населення, голод 1921-1923, 1932-1933 та 1946 р., масові переселення і депортації, трудова міграція усередині радянських республік та між ними, русифікація, процеси акультурації, асиміляції, відтворення населення тощо.

Процеси трансформації суспільних відносин, що набули особливої інтенсивності з часу проголошення Україною незалежності, значним чином торкнулись етнічних факторів формування суспільної свідомості. Наявність у складі населення України понад ста етнічних груп є свідченням поліетнічності українського суспільства. Тож подальший гармонійний розвиток країни та гуманізації суспільства можливі тільки з урахуванням реалій етносоціальних

процесів, особливостей, характеру та тенденцій розвитку етнічних спільнот, що представлені на території сучасної України.

Світова єврейська спільнота є одним з небагатьох «старих» етносів, історичний досвід міжетнічної взаємодії яких є таким багатим з точки зору кількості контактних етнічних груп. Відзначено, що генеза етнорелігійної картини світу єврейського народу є прикладом адаптації духовних засад етносу до умов актуальної сучасності. Така адаптація кодифікованих традиційних ментальних форм викликала зміни в регулятивній системі, соціальній організації спільноти, соціалізаційних практиках. Показано, що механізмом збереження і відтворення форм і діяльнісних проявів етнічної свідомості виступає висока традиційність внутрішньоетнічних суспільних відносин, яка в умовах появи інновацій адаптує їх до культурних кодів, що, в свою чергу, запобігає втраті імперативності етнічної традиції. В цьому проявляється парадоксальний характер традиції єврейського народу. Ще одним механізмом збереження легітимності етнічної традиції в свідомості сучасних представників етносу є моноетнічний характер релігійної світоглядної системи.

Для кращого заглиблення в контекст здійснимо огляд історії єврейства і іудаїзму в Україні. Перші громади іудеїв на теренах сучасної України виникають у 2 ст. до н.е. в античних державах Північного Причорномор'я. Присутність їх у Києві згадується в літописах, починаючи від 945. Про життя іудеїв на теренах України в ті часи мало що відомо[43].

У 16 ст. відчутно зростає еміграція на терени України з Польщі євреїв німецького походження – ашкеназьких євреїв. Поступово їхня релігійна традиція стає домінуючою в іудейській спільноті України, за винятком Криму. Цей період, згідно з традицією, був названий "золотим віком" іудаїзму в Польщі. Він тривав до початку в Україні національної революції 1648–1676[43].

Від 2-ї пол. 16 ст. в Речі Посполитій став збиратися з'їзд старійшин іудейських громад та рабинів усіх земель Корони Польської та Великого князівства Литовського (ВААД), діяльність якого була спрямована на впорядкування громадського та релігійного життя. Деякі з найвидатніших

учителів іудаїзму періоду "золотого віку" 16 – 1-ї пол. 17 ст. певний час жили та працювали в Україні[43].

Під час нац. революції 1648–76 рр. чимала кількість іудейських громад припинила своє існування, діяльність інших – занепала. Внаслідок настання безпорядків та безладдя активізувалися переслідувачі євреїв. Наприкінці 17 – поч. 18 ст. більшість іудейських громад швидко відродилася, виникли й нові. У 18 ст. провідним центром талмудичної освіти в Україні стає місто Броди, громада якого підтримувала тісні зв'язки з впливовими рабинами Європи[43].

У середині 18 ст. на Поділлі зароджується релігійно-містичне єврейське віровчення – хасидизм. Наприкінці 18– поч. 19 ст. до хасидизму пристає значна кількість євреїв Правобережної України, Польщі, Білорусі, Румунії та Литви. Цей період можна вважати часом найбільшого інтелектуально-духовного впливу українського іудейства на східноєвропейський іудаїзм[43].

В 19 ст. – на початку 20 ст. хасидизму дотримувалася, залежно від регіону, 1/3 – 1/10 ч. іудейського населення України. На відміну від євреїв Литви й Білорусі, переважна більшість євреїв України ставилася до хасидизму з повагою[43].

У 2-й половині 18 ст. в Німеччині виникає просвітницький рух – гаскала. Його лідери були прибічниками перевиховання єврейського суспільства в дусі відданості ідеалам європейської культури. Перші гуртки просвітян виникли на теренах України в Галичині на поч. 20-х рр. 19 ст. 1869 просвітянами було створено товариство Шомер Ізраель (страж Ізраїля), яке стало відігравати провідну роль у релігійному та політичному житті прибічників гаскали в Галичині[43].

1902 року в сіоністському русі виникає угруповання «Мірказ рухані» (духовний центр). Його послідовники вважали за необхідне поєднувати боротьбу за створення єврейської держави з діяльністю, спрямованою на збереження традиційних цінностей. В Україні найбільша кількість прибічників сіоністів діяла на початку 20 ст. в Галичині[43].

Після встановлення в Україні радянської влади переважна більшість релігійних громад була заборонена, а їхнє майно пограбоване. На початку 20-х рр. 20 ст. майже всі провідні рабини та цадики залишили підрадянську Україну. Зовсім згодом почалася нова хвиля переслідувань іудейських релігійних громад, що тривала до початку Другої світової війни. Під час гітлерівської окупації було винищено щонайменше 1,6 млн євреїв України, що складає приблизно 60 % від їх довоєнної кількості. Після війни радянська влада продовжувала політику репресій та суворих обмежень щодо іудаїзму. За станом на 1991 в Україні діяли лише 14 синагог. Після розпаду СРСР завдяки допомозі Ізраїлю й громад діаспори та сприятливій політиці влади іудейські громади почали відроджуватися й розбудовуватися. В наш час в Україні існує близько 240 єврейських громад[43].

Згідно з дослідженнями можна констатувати наявність в Україні відновленої та сформованої за роки незалежності нашої держави системи організації життєдіяльності єврейського етносу, що функціонує на основі традиційних засад внутрішньоетнічних форм суспільних відносин. Історично створена структура внутрішньоетнічної організації життєдіяльності в діаспорі функціонує досить автономно завдяки адаптивним інтегративним формам взаємодії із іншоетнічним оточенням та підтримці міжнародних етнічних організацій, що зумовлює стабільність репродукції етнічного способу життєдіяльності в сучасному українському суспільстві.

Щодо єврейської культурної спадщини у Львові можемо зазначити, що збереглося доволі багато її елементів, проте й багато було зруйновано чи втрачено. До матеріальних пам'яток культурної спадщини можна віднести: збережену синагогу з неповторним настінним внутрішнім живописом – «Бейс Аарон ве Ісраель», що функціонує й на сьогоднішній день, синагогу «Якоб Глянцер Шуль», що збереглася, проте дуже потребує відновлення та реконструкції, руїни найвеличнішої львівської синагоги «Золота Роза», лікарню Якова Рапопорта. До важливих місць пам'яті відносяться зруйноване і знищене єврейське кладовище за лікарнею Якова Рапопорта, територія Янівського

концтабору. Зазначимо, що й до сьогодні на вулицях Львова посеред бруківки і тротуарних плит можна знайти фрагменти мацевів – надгробних єврейських плит, які в період нацистської окупації безцеремонно використовувались в якості матеріалу для бувівництва доріг.

На сьогодні у Львові існує лише три постійні музейні експозиції про євреїв Львова:

- 1) Експозиція юдаїки у Музеї історії релігії;
- 2) Виставка «Зал синагог» у синагозі «Якоб Глянцер Шуль» на вул. Вугільній;
- 3) Музей "Слідами галицьких євреїв" при ВЄБФ «Хесед-Ар'є».

Щодо єврейської нематеріальної культурної спадщини, то варто включити до цієї категорії й діалект мови ідиш, характерної для ашкеназських євреїв, дуже малочисельні носії якого все ще живуть у Львові. Також на теренах нашого регіону була поширена клезмерська музика, яку сьогодні активно відроджують музиканти по всьому світу. Єврейські традиційні танці, що виконувалися в нашому регіоні значно відрізняються, від традиційних танців закарпатських євреїв, наприклад. Велике значення мають й традиції щодо релігійних обрядів та звичаїв, наприклад, ті, що стосуються весілля, народження дітей, обряду ініціації та практики щоденного життя та побуту євреїв у минулому.

2.2. Детальний опис проекту «J-АСТ», реалізованого ГО ЗУЦ «Гілель».

До уваги було взято інформацію з грантової заявки до проекту «J-АСТ» від ГО ЗУЦ «Гілель» (додаток А).

Згідно з заявкою, що ставить обмеження у кількості символів, ми бачимо концентровану інформацію наступного характеру.

У описі грантоотримувача зазначено, що громадська організація Західно Український центр «Гілель» у Львові (Єврейський молодіжний центр) – це неприбуткова організація, орієнтована на відродження єврейської культури, традицій та історії для єврейської молоді регіону, а також на презентацію її

місцевому населенню. Його місія – активізувати та мотивувати єврейську молодь до власних проєктів та залучати їх до життя громади. Основні програми «Гілеля» орієнтовані на лідерство, збереження традицій, волонтерську роботу, культурний та освітній розвиток.

На прохання грантодавця в заявці також коротко прорезюмовані досягнення та діяльність організації у попередньому році.

Поряд із діяльністю регулярних програм (про єврейські традиції, культуру, освіту, волонтерську діяльність, керівництво тощо), «Гілець Львів» дуже плідно проводив заходи, присвячені особливим датам єврейської історії та святам, для членів організації та разом з львівською єврейською громадою (концерти до Пуріму та Хануки, День пам'яті жертв Голокосту, День незалежності Ізраїлю та інші). Звичайно, активності та заходи, корисні та приємні для молоді, були дуже популярними (наприклад, інтелектуальні ігри, поїздки, спортивні змагання). Однією з цілей Гілеля є збір активної єврейської молоді та залучення її до різноманітних програм та заходів, пов'язаних із життям місцевої єврейської громади. Це і стало причиною успіху проєкту «J-mum», де члени Гілець допомагали молодим матерям з маленькими дітьми знаходити час для себе. Ще однією визначною подією минулого року став проєкт «J-Start» для розробки індивідуальних проєктів учасників, деякі з них були реалізовані. Щорічний «Тиждень добрих справ» став головним моментом волонтерської діяльності львівського «Гілеля» та робить організацію відомою у місті з кожним роком дедалі більше.

Щодо проєкту зазначено, що його назва має наступне розшифрування «J-ACT» (Artistic Creative Talented) (*перекл. з англ.* артистичні, креативні, талановиті), а також детально описано.

Дводенний творчий виїзний семінар для єврейської молоді з багатьох регіонів Західної України (Хмельницький, Волинь, Чернівці, Закарпаття), передбачав кілька заходів, відкритих для всіх мешканців міста Львова (майстерня єврейських / ізраїльських танців під відкритим небом, екскурсія по єврейських місцях у Львові), а кульмінацією його мав стати великий концерт-

вечірка, на якому презентувалися б результати роботи (також відкритий для міста!). Молодь навчатиметься у найкращих тренерів-спеціалістів в таких галузях - єврейський / ізраїльський танець, музика, вокал, мистецтво (живопис, ремесло). Нова частина програми - заняття з створення коротких креативних відеороликів, зроблених за допомогою власних телефонів. Ці знання можуть бути використані під час семінару для створення відеороликів про процес та події, та подальшої їх презентації в Instagram, Youtube, Facebook.

Згідно з заявкою цільові групи, що мають відношення до цього конкретного проекту, з зазначенням розміру та опису, це:

- Молоді євреї з м.Львів та Західного регіону України (Хмельницький, Луцьк, Івано-Франківськ, Ужгород, Чернівці), віком 18-32 років, 50-60 осіб.
- Львів'яни та гості міста на відкритих заходах - 100-150.
- Аудиторія концерту - до 400.
- Інтернет-глядачі - до 1000

Проект ставив перед собою за ціль досягнути такі завдання:

- Об'єднати єврейську молодь з різних регіонів Західної України та залучити єврейську молодь із цілого регіону (не дуже численні громади, відсутність активності для молоді)

- активізувати та мотивувати колишніх та нових потенційних членів організації;

- створити неакадемічну освітню платформу для молоді в галузях мистецтва, знання якої можна використовувати у своїх громадах (сучасні способи цифрової презентації, танцювальні майстер-класи, майстер-класи з прикладного мистецтва, музичні майстер-класи);

- сприяти зацікавленню та доброзичливому ставленню місцевих жителів та гостей міста до єврейської історії та культури (Дні європейської культури у Львові).

Щодо оцінювання успішності проекту, грантодавець ставить обмеження у кількості символів, максимум 100 слів, тому у заявці запропоновано критерії:

- відгуки учасників, їх зацікавленість та активність у проекті, виражені у їхніх заключних відео;
- за кількістю учасників (як євреїв у закритих заходах, так і неєвреїв у відкритих)
- за кількістю переглядів відео в Інтернеті (Instagram, Facebook, Youtube);
- за повідомленнями та статтями у ЗМІ.

Варто зазначити, що початок проекту був запланований на 1 березня 2020 року, а зовсім згодом Україна почала потерпати від пандемії коронавірусу. І вже 12 березня 2020 року уряд запровадив карантин [41], який обмежував різного роду масові зібрання, в тому числі й культурні, що змусило до внесення коректив у план реалізації проекту.

2.3. Розробка авторської системи моніторингу і оцінювання та аналіз проекту «J-AST» за її допомогою

Для аналізу успішності проекту «J-AST» в рамках дипломної роботи було розроблено деталізовану систему показників.

Враховуючу особисту приналежність до єврейської общини міста Львова, як і факт професійної залученості до організації, так і необхідність приймати участь у проекті ми вирішили скористатися соціологічним інструментарієм, а саме – провести включене спостереження.

Ми можемо охарактеризувати проведене спостереження за найголовнішими критеріями, такими як включене, неструктуроване спостереження інкогніто. Хоча поширеною є думка, що під час спостережень інкогніто досліднику доцільно приховувати свою справжню особистість, змінювати ім'я і т. п., в нашому випадку, під цим терміном ми розуміємо, що досліджувані не знали й не здогадувалися про спостереження за їхньою поведінкою.

Звісно через невеликий досвід у царині моніторингу і оцінювання соціальних проектів, ми не могли чітко визначити, яка саме інформація може знадобитися в подальшому для обґрунтування авторської системи показників,

яку належало розробити пізніше. Тому ми обрали неструктуроване спостереження, що дало нам більше досліницької свободи.

Спостереження ми проводили як серед робочої групи реалізаторів проекту – працівників організації та залучених фахівців, так і серед учасників проекту, тому за охопленням воно буде визначатися, як суцільне. Щодо часового критерію проведення, ми можемо охарактеризувати наше спостереження як систематичне.

Об'єктами нашого спостереження були учасники проекту та команда реалізаторів.

Предметом спостереження були оціночні враження від проекту.

Категоріями спостереження, тобто конкретними ознаками з вище згаданої сукупності були коментарі, реакції, поведінка як в реальному, так і віртуальному просторі, акти вираження емоцій.

Події реєструвалися в форматі рукописних заміток, що в обов'язковому порядку мали містити коротку характеристику категорії, опис ситуації, оцінку змісту категорії як позитивного чи негативного враження, ім'я спостережуваного та, у разі необхідності, додаткові деталі.

Результатом обробки й інтерпретації отриманої за допомогою спостереження інформації стала рукописна аналітична записка тезисного характеру, що була використана в подальшому, для розробки авторської системи показників оцінювання проекту.

Одним з найінформативніших джерел, з яких можна було почерпнути корисні дані був фідбек – «зворотній зв'язок», проведення якого є традиційним інструментом у роботі організації.

Хороший і правильний фідбек покликаний допомогти поліпшити якість роботи і дати поштовх до подальшого розвитку. Він дозволяє зрозуміти, як покращити взаємодію з людьми, уникнути незручних ситуацій, викликати довіру партнерів і покращити навички задіяних осіб. Для дотримання основних принципів фідбеку та отримання найбільш якісної інформації потрібно донести до

учасників, що важливо бути правдивим, дати конструктивну критику і рекомендації, при цьому не образити, а стимулювати працювати ще краще.

Фідбек проводився окремо як серед учасників проекту для отримання зворотнього зв'язку з точки зору бенефіціарів, так і серед робочої групи реалізаторів проекту з точки зору ефективності роботи у впровадженні проекту. В обох випадках зібрані дані склали вагомую частину інформації, що ввійшла в аналітичну записку.

На ряду з базовими показниками успішності та ефективності, що містилися в грантовій заявці, аналітична записка послужила одночасно основою для розробки авторської системи показників оцінювання проекту та свого роду фактором підвищення об'єктивності системи показників, її обґрунтуванням. Як нам відомо, моніторинг і оцінювання можна умовно поділити на рівні та зобразити у вигляді підзорної труби, або ж перевернутої на бік піраміди (рис. 2).

Рисунок 2. Рівні моніторингу та оцінювання [19].

Вона описує всі рівні, на яких може здійснюватися моніторинг та оцінка, а також пропонує логічний спосіб організації процесу збору даних:

- на рівні внеску організація відстежує всі витрати і ресурси, які були інвестовані в певний процес (зазвичай, йдеться про фінансові ресурси);

- на рівні процесу відстежуються види діяльності, що впроваджуються, наприклад, кількість проведених тренінгів, розповсюджених матеріалів чи наданих консультацій;
- на рівні результатів організація відстежує безпосередні результати діяльності, виконаної на рівні процесу: охоплення представників уразливих груп послугами, кількість осіб, які пройшли навчання тощо;
- на рівні наслідків відстежуються зміни в рівнях знань та поведінки серед груп населення, що тим чи іншим чином, стосувалися проекту;
- на рівні впливу відстежуються зміни в тенденціях на загальнонаціональному рівні, наприклад певні епідемічні показники[19].

Ми вважаємо доцільним зосередити свою увагу на показниках рівня процесу та рівня результатів, так як досягнення на на цих рівнях переважно можна безпосередньо пов'язати з конкретними проектами або програмами, які впроваджували їх, що є актуальним у нашому випадку.

Нагадаємо, що в зв'язку з пандемією коронавірусу, план реалізації проекту був змінений майже на самому початку впровадження проекту. З огляду на це система показників була розроблена уже відповідно до нового плану реалізації, за якою й здійснювався аналіз успішності проекту.

Для зрозумілості викладу інформації та кращого візуального сприйняття ми подаємо розроблену нами систему показників та аналітику по показникам окремо. В систему ввійшли як кількісні, так і якісні показники, для яких вказаний рівень, метод збору даних і джерела даних, а також показники, згруповані за узагальнюючими критеріями.

Система показників для проекту «J-АСТ»

№	Опис показника	Рівень показника	Критерій	Метод збору, джерела даних
1.	Кількість учасників майстер-класів (надалі МК1, МК2)*	Результат	Охоплення проекту	Перехресний аналіз джерел: 1) Звітні фото та відео матеріали 2) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту;
2.	Кількість учасників, що прийняли участь і у МК (1 та/або 2) і у семінарі	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Звітні фото та відео матеріали 2) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту;
3.	Кількість учасників семінару	Результат		Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту
4.	Кількість залучених учасників з регіону	Результат		Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту

5.	Кількість нових учасників, що не були членами організації	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту 2) База учасників організації
6.	Кількість реактуалізованих членів організації	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту 2) База учасників організації
7.	Кількість переглядів відео з результатом семінару*	Результат		Аналіз відповідних публікацій в YouTube, Facebook, Telegram, Instagram
8.	Наявність публікацій про проект, зроблених учасниками**	Результат	Інформацій	Аналіз особистих сторінок учасників проекту
9.	Наявність публікації про проект в ЗМІ**	Результат	на поширеність (публічність)	Пошук за ключовими словами в мережі Інтернет

10.	Кількість зареєстрованих на семінар до проведення МК	Процес	Зацікавленість у проєкті	Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проєкту
11.	Кількість зареєстрованих після МК (1 та/або 2)	Процес		Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проєкту
12.	Кількість реєстрацій на семінар (в процентному співвідношенні)	Процес		Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проєкту
13.	Кількість творчих напрямів охоплених проєктом	Процес	Змістовність наповнення	Аналіз публікацій з майстер-класів, програми семінару
14.	Повнота використання нематеріальної культурної спадщини**	Процес		Аналіз публікацій з майстер-класів, програми семінару; аналіз звітнього фото та відео матеріалу
15.	Кількість проведених заходів	Процес	Ефективність управління	Аналіз програмного звіту [42], звітнього фото та відео матеріалу
16.	Своєчасність реалізації етапів проєкту**	Процес		Аналіз програмного звіту [42]
17.	Цільовість використання коштів**	Процес		Аналіз фінансового звіту

18.	Адаптивність (пристосування до непередбачених та передбачуваних ризиків, що виникли)**	Процес	Програмні записи, аналіз програмного звіту [42]
19.	Відповідність підібраних кадрів до поставлених задач**	Процес	Програмні записи
20.	Участь партнерських організацій**	Процес	Аналіз програмного звіту [42], аналіз фінансового звіту

**Показники, що мають додаткову деталізацію*

***Якісні показники*

Деталізація для показника № 1:

1) Приналежність до єврейської общини

Деталізація для показника номер № 7:

Для YouTube:

1) Вік

2) Стать

3) Країна

Опрацювавши усі передбачені вище джерела ми хочемо представити порівняльну таблицю для кількісних показників, що демонструє різницю у запланованих та фактичних значеннях. Також нижче ми проаналізуємо показники більш детально.

Таблиця 2

Кількісні показники де-факто у порівнянні з запланованими (зі збереженням первинної нумерації)

№	Показник	Заплановано	Де-факто
1.	Кількість учасників майстер-класів (далі МК1, МК2)*	30-40	МК1 - 25; МК2 - 25
		20-25 +10-15	1) 15+ 10; 2) 13+12
2.	Кількість учасників, що прийняли участь і у МК (1 та/або 2) і у семінарі	-	12
3.	Кількість учасників семінару	30	36
4.	Кількість залучених учасників з регіону	5-15	10
5.	Кількість нових учасників, що не були членами організації	5-10	5
6.	Кількість реактуалізованих членів організації	5	5
7.	Кількість переглядів відео з результатом семінару*	До 1000 (через 6 місяців після виходу проекту)	367 (станом на 22.11.2020)
10.	Кількість зареєстрованих на семінар до проведення МК	-	13
11.	Кількість зареєстрованих на семінар після МК (1 та/або 2)	-	27

12.	Кількість реєстрацій на семінар (в процентному співвідношенні)	100 %	111 %
13.	Кількість творчих напрямів охоплених проектом	5	5
15.	Кількість проведених заходів	3	3

Для показника №1 передбачалась деталізація за критерієм приналежності до єврейської общини, оскільки заходи, про які йде мова у цьому показнику були відкритими для широкого загалу. Розшифровуючи дані таблиці, зазначимо, що передбачалося в загальному на відкритих заходах зібрати близько 30-40 людей: 20-25 з яких належали б до єврейської общини та 10-15 гостей. У ході реалізації було прийнято рішення провести два майстер-класи, в яких яких прийняло участь 50 людей (по 25 у кожному). Серед учасників сумарно 28 осіб належали до єврейської общини (15 - на першому, 13 на другому), кількість гостей ж склала 22 особи (10 і 12 відповідно). Тобто ми можемо констатувати успішність за цим показником, також зазначивши, що результат перевищує очікування. Помітимо й, що частка гостей також була більшою за очікувану.

Розглянемо показники №2, №3, №10 та №11. З огляду на значення показників №2, №10, №11 по відношенню до показника №3, можна сказати, що немає підстав вважати, що існує істотний зв'язок між проведенням майстер-класів та реєстрацією на семінар.

Щодо показників №3 та №12 зазначимо, що кількість учасників семінару була більшою, ніж очікувалось, проте бюджетні обмеження не дозволили в повному обсязі охопити усю зацікавлену аудиторію.

Значення показників №4 і №5 були мінімальними, або ж посередніми. А №6, №13, №15 повністю відповідали очікуванням.

Для показника №7 передбачалась деталізація. Так як цей показник є кумулятивним, проте все ж основним джерелом трафіку є відповідна публікація

відео в YouTube, ми впланували скористатися актуальною для нас опцією цього сервісу – розгорнутою статистикою переглядів відео. Найцікавішими для нас були дані стосовно розподілу за віком, статю та місцезрештуванням користувачів. Оскільки власний досвід та спостереження дали привід сумніватися у повній достовірності аналітики YouTube, ми прийняли рішення відмовитись від деталізації даних за цим показником.

Для якісних показників ми використаємо бінарну систему оцінювання, де «+» означатиме повну успішність стосовно показника, а «-» як повну, так і часткову не успішність (табл. 3).

Таблиця 3

Якісні показники

№	Показник	Оцінка
8.	Наявність публікацій про проект, зроблених учасниками	+
9.	Наявність публікації про проект в ЗМІ	+
14.	Повнота використання віяла елементів нематеріальної культурної спадщини	+
16.	Своєчасність реалізації етапів проекту	+
17.	Цільовість використання коштів	+
18.	Адаптивність (приспосовування до непередбачених та передбачуваних ризиків, що виникли)	+
19.	Відповідність підібраних кадрів до поставлених задач	-
20.	Участь партнерських організацій	+

Доцільним на нашу думку є зосередити свою увагу на трактуванні показників № 14, № 18, № 19.

Щодо показника №14, зауважимо, що до віяла елементів нематеріальної культурної спадщини ми відносимо:

- усні традиції та форми вираження, що охоплюють також мову;
- виконавські мистецтва;
- звичаї, обряди, фольклор, традиційні свята;
- традиційних ремеслах (художніх народних промислах).

Показник № 18 – «Адаптивність» є одним з найважливіших, адже в ситуації що склалася в зв'язку з пандемією коронавірусу, який виявився непередбачуваним ризиком, під загрозою опинилася уся реалізація проекту. Завдяки успішності в цьому показнику вдалося змінити проект таким чином, який зміг не лише зробити реалізацію цього проекту можливою, а й досягнути успішності в його реалізації. Проте варто згадати, що коронавірус був не єдиним викликом, що стояв перед командою організаторів проекту, з якими вдалося справитись.

Єдиним показником, що мав негативне значення був № 19 – «Відповідність підібраних кадрів до поставлених задач». Він був частково незадовільним, так як, згідно з програмними записами, координатор проекту і один з відеооператорів виконали свої функціональні обов'язки неналежним чином. Це спричинило ряд незручностей, в першу чергу, для команди організаторів, яким довелося виконувати завдання, що виходили за межі їх компетенцій у цьому проекті. Проте, з огляду на цей недолік, ми можемо ще раз переконатися в адаптивності, адже проект був реалізований успішно.

Підсумовуюючи, вищевикладене ми прийшли до наступних висновків та рекомендацій. Судячи з результатів проведеного нами моніторингу та оцінювання проекту «J-АСТ» від ГО ЗУЦ «Гілель» можна вважати проект реалізованим успішно. Більшість показників демонструють актуальність для цільової аудиторії та інтерес до такого роду проектів й в подальшому. Також сильною стороною реалізації цього проекту була ефективність управлінських

рішень. В майбутньому при реалізації проектів рекомендовано більше уваги приділяти підбору кадрів. Варто зауважити, що в загальному такі проекти сприяють популяризації нематеріальної культурної спадщини, тому варто продовжувати проектну діяльність в цьому напрямі, що з часом дозволить досягнути змін на рівні впливу та навіть наслідків.

2.3. Іноваційна пропозиція проекту популяризації нематеріальної культурної спадщини новітніми засобами

У сучасному суспільстві все більшої ваги набирають технології, зокрема гаджети та мережа Інтернет. Цифрові технології, диджиталізація суспільства визначають та домінують серед сучасних соціальних трендів. На нашу думку, є актуальним використання такого роду новітніх засобів й у сфері популяризації нематеріальної культурної спадщини.

Ще одним безсумнівним аргументом на користь впровадження соціальних та культурних проектів за допомогою цифрових технологій виступає ситуація з пандемією коронавірусу, який змусив не тільки трансформуватися соціальну реальність сьогодення, а й став причиною перебудови багатьох тенденцій та вагомих якісних змін суспільства довготривалої дії.

Враховуючи ці фактори ми вирішили розробити проект, що передбачав би створення гри у форматі мобільного додатку для смартфонів, яка б популяризувала нематеріальну культурну спадщину. Оскільки ми розробляємо пропозицію проекту на базі ГО ЗУЦ «Гілель», яка є організацією, в першу чергу, що орієнтована на відродження єврейської культури, традицій та історії для єврейської молоді регіону, а також на презентацію її місцевому населенню, то тематика гри передбачається відповідною.

При викладі інформації щодо проекту ми керуватимемося формою грантової заявки Голандського Гуманітарного Фонду, що виступав грантодавцем проекту «J-AST», викладеного у попередніх підрозділах Розділу 2 нашої роботи, адже ми вважаємо наш проект релевантним для подання, в першу чергу, саме

цьому грантодавцю. Також ми додамо деяку додаткову інформацію задля сприяння покращенню у розумінні деталей проекту.

Суть проекту полягає у проведенні хакатону для молоді міста Львова з фінальним результатом у вигляді гри у форматі мобільного додатку.

Хакатон (англ. *hackathon*, від *hack* та *marathon* — марафон) — захід, під час якого різні спеціалісти в галузі розробки програмного забезпечення інтенсивно і згуртовано разом працюють над розв'язанням якоїсь проблеми, або створенням нового додатку чи сервісу. Зазвичай хакатони тривають від одного дня до тижня. Деякі хакатони призначені для освітніх або соціальних цілей, але часто задачею хакатона є створення повноцінного програмного забезпечення [28]. Такий формат є доволі новим, проте він стрімко набирає популярності й на теренах України декілька останніх років.

Ми плануємо проводити хакатон у трьох напрямках – розробка концепції і сюжету гри, розробка візуальної складової гри та розробка програмної складової.

Основними цілями проекту є:

- популяризація нематеріальної культурної спадщини євреїв західного регіону України
- збереження єврейської культури, традицій та історії
- створення неакадемічної освітньої платформи для молоді
- розвиток толерантності до єврейської громади серед неєврейської молоді Львова

Цільову аудиторію ми розділили на первинну і вторинну і визначаємо наступним чином.

Первинна аудиторія (30-40 осіб, у віці 18-32 роки):

- єврейська молодь, зокрема члени організації;
- студенти профільних спеціальностей, молоді професіонали (дизайн, веб-дизайн; програмування)

Вторинна аудиторія:

- користувачі мобільного додатку-гри (до 1000 в перші 6 місяців після виходу гри)

За нашим задумом ми залучимо єврейську молодь в першу чергу до розробки концепції, адже більшість з них володіє тими чи іншими знаннями про єврейську культуру, історію та традиції та під менторством досвідчених спеціалістів може бути компетентною у створенні такої ідеї і концепції для гри, яка б сприяла популяризації нематеріальної культурної спадщини євреїв західного регіону України. Також за бажанням та за умови наявності мінімально необхідних знань та вмінь єврейська молодь зможе приєднатися й до інших груп.

Перед початком реалізації проекту ми вважаємо за необхідне встановити партнерство з провідними львівськими вузами у галузях дизайну та програмування, а саме з ректорами відповідних факультетів Львівського Національного Університету імені Івана Франка, Національного Університету Львівська Політехніка, Українським Католицьким Університету, Львівською Національною Академією мистецтв.

Проект передбачає використання людських ресурсів як з-поміж штатних працівників організації, так і запрошених фахівців, та виконання ними функціональних обов'язків в межах проекту (табл. 4).

Таблиця 4

Людські ресурси, необхідні для проекту

№	Посада	Функціональні обов'язки	Характер трудових відносин

1.	Керівник організації	– офіційно відповідальна особа за реалізацію проекту. Представницькі функції на найвищому рівні, прийняття стратегічних рішень. Затвердження основних документів, планів та програм. Затвердження кандидатур сторонніх фахівців.	Штатний працівник; на весь час проекту
2.	Координатор проекту	– впровадження проекту, координація роботи працівників, проведення заходів, розробка програми заходів. Допомога та підтримка працівників та сторонніх фахівців на всіх етапах реалізації проекту. Аналіз діяльності та створення звітів.	Запрошений фахівець; на весь час проекту
3.	Адміністратор	– заключення договорів з постачальниками, логістика, вирішення організаційних питань.	Штатний працівник, точково
4.	Бухгалтер	– урегулювання фінансових питань, ведення бухгалтерського обліку, здійснення фінансових операцій.	Штатний працівник; на весь час проекту
5.	PR-менеджер, SMM-менеджер	– створення PR-кампанії; робота зі ЗМІ т.п.; створення контенту та ведення соціальних мереж.	Штатний працівник; на весь час проекту

6.	Ментор неформальної єврейської освіти	– інформаційна допомога у створенні ідеї та сюжету гри; консультація з приводу питань з єврейської культури, історії та традицій.	Штатний працівник, точково
7.	Ментор гейм-дизайну	– проведення лекцій та допомога у розробці концепції гри, її механіки, вибору жанру; формування технічних завдань для групи візуального дизайну та гейм-девелопменту; контроль за процесом створення гри та дотриманням необхідних вимог.	Запрошени й фахівець; точково
8.	Ментор візуального дизайну	– проведення лекцій та допомога у розробці візуальної складової гри, у виборі стилістики художнього оформлення, малюванні основних елементів/персонажів, локацій і т.д.	Запрошени й фахівець; точково
9.	Ментор гейм-девелопменту	– проведення лекцій та допомога у розробці програмного коду, написанні необхідних скриптів; розподіл обов'язків серед учасників відповідної групи, контроль за процесом створення програмної складової гри та дотриманням необхідних вимог.	Запрошени й фахівець; точково
10.	Композитор	– створення оригінального аудіосупроводу для гри (зادля дотримання закону про авторські права)	Запрошени й фахівець; точково

Попри те, що грантодавець, на якого ми орієнтуємося не вимагає додавати до грантової заявки розроблені етапи реалізації проекту, ми хотіли б представити наші напрацювання стосовно цього важливого для проектів елементу у вигляді таблиці (табл. 5).

Зазначимо, що період реалізації проекту – 1 рік.

Таблиця 5

Основні етапи реалізації проекту

№	Назва етапу	Детальний опис	Строки	Задіяні кадри
1	Підготовчий	Створення і запуск PR- кампанії, налагодження зв'язків зі ЗМІ. Публікація про запуск проекту, промоція. Наповнення соціальних мереж організації необхідним контентом, залучення уваги потенційно зацікавлених учасників. Створення інформаційно- рекламної продукції про проект для майбутніх учасників. Попереднє планування деталей хакатону, вибір точної дати. Вирішення організаційних та логістичних завдань, заключення необхідних договорів. Встановлення конкретних домовленостей з менторами напрямків. Розробка та затвердження програми хакатону. Запрошення учасників. Формування 3-ох спеціалізованих груп.	3 місяці	• Керівник організації • Координатор проекту • Адміністратор • Бухгалтер • PR-менеджер, SMM-менеджер

2	Проведення хакатону	Проведення хакатону за 3-ома напрямками. Лекційні заняття від лекторів для відповідних груп. Практичні заняття. Розробка концепції гри. Вибір культурно-історичної основи. Створення сюжету. Робота над механікою гри. Розробка візуального компоненту гри. Робота над основними алгоритмами і програмним кодом. Затвердження «макету гри»*. Публікації у ЗМІ та у соц. мережі про результати проведення хакатону, анонс релізу гри.	2 дні	• Координатор проекту • Адміністратор • PR-менеджер, SMM-менеджер • Ментор неформальної єврейської освіти • Ментор гейм-дизайну • Ментор візуального дизайну • Ментор гейм-девелопменту • Композитор

3	Робота над грою	Створення каналів комунікації для робочих груп. Детальне пропрацювання кожної з трьох категорій. Поєднання усіх складових. Моніторинг робочого процесу. Створення фінальної версії кінцевого продукту – гри. Тестування та усунення можливих недоліків.	6 місяців	• Координатор проекту • Ментор неформальної єврейської освіти • Ментор гейм-дизайну • Ментор візуального дизайну • Ментор гейм-девелопменту • Композитор
4		Вихід гри на офіційних платформах (у AppStore для IOS (IPhone, IPad) та Play-Market для пристроїв Android). Анонс у соціальних мережах та ЗМІ, запуск таргетингової реклами у Instagram та Facebook. Проведення вечірки на честь виходу гри для учасників проекту. Моніторинг успішності проекту, кількості скачувань і т.п.	3 місяці	• Координатор проекту • PR-менеджер, SMM-менеджер • Адміністратор • Бухгалтер

5	Завершальний	Аналіз успішності проекту загалом. Створення і оприлюднення фінального звіту на результатами проекту. Заповнення внутрішніх звітних документів та звітних документів для грантодавця.	До 3 міс яців післ я заве рше ння про ект у**	• Керівник організації • Координатор проекту

**Під «макетом гри» ми розуміємо презентацію з викладом концепції, схемами, що могли б її пояснити, а також схемами механіки гри, з детальним описом гри, викладом сюжету, переліком елементів, картинками, що показують візуальний стиль, малюнками візуальної складової зроблених учасниками, описом програмної частини, а також списком рефренсів до вже існуючих ігор*

***За правилами грантодавця цей етап, не входить в термін реалізації проекту і може тривати до 3 місяців після завершення проекту*

Нагадаємо, що наша робота є мультиорієнтованою, так як має на меті як розробку системи моніторингу і оцінювання для вже існуючого проекту, так і пропозицію інноваційного проекту та розробку системи моніторингу і оцінювання для нього (табл. 6). Зважаючи на це, ми прийняли рішення, що доречним буде створення таких систем моніторингу і оцінювання, які б використовували максимально аналогічні показники, що можна легко оптимізувати під схожі проекти. В подальшому це дало б змогу порівнювати

проекти між собою, а також оцінювати в цілому, як сукупність проектів, що мають спільну мету та слідкувати за досягненнями в цій сфері на рівнях наслідків та впливу.

Таблиця 6

Система показників для інноваційного проекту

№	Опис показника	Рівень показника	Критерій	Метод збору, джерела даних
1.	Кількість учасників хакатону	Результат	Охоплення проекту	Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту
2.	Кількість учасників, що є членами єврейської общини	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту 2) База учасників організації
3.	Кількість нових учасників, що не були членами організації	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту 2) База учасників організації
4.	Кількість реактуалізованих членів організації	Результат		Перехресний аналіз джерел: 1) Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту 2) База учасників організації

5.	Кількість скачувань гри	Результат		Аналіз даних з AppStore та PlayMarket
6.	Кількість скачувань гри після перегляду реклами*	Результат	Ефективність таргетингової реклами	Аналіз даних у рекламному кабінеті Instagram, Facebook
7.	Наявність публікацій про проект, зроблених учасниками**	Результат	Інформацій	Аналіз особистих сторінок учасників проекту
8.	Наявність публікації про проект в ЗМІ**	Результат	на поширеність (публічність)	Пошук за ключовими словами в мережі Інтернет
9.	Кількість реєстрацій на хакатон (в процентному співвідношенні)	Процес	Зацікавленість у проекті	Таблиця з відповідями на реєстраційну форму проекту

10.	Повнота використання всіх елементів нематеріальної культурної спадщини**	Процес	Змісто вність напов нення	Контент-аналіз гри
11.	Кількість проведених заходів	Процес	Ефект ивність ь управ ління	Аналіз програмного звіту, звітного фото та відео матеріалу
12.	Своєчасність реалізації етапів проекту**	Процес		Аналіз програмного звіту
13.	Цільовість використання коштів**	Процес		Аналіз фінансового звіту
14.	Адаптивність (пристосування до непередбачених та передбачуваних ризиків, що виникли)**	Процес		Програмні записи, аналіз програмного звіту
15.	Відповідність підібраних кадрів до поставлених задач**	Процес		Програмні записи
16.	Участь партнерських організацій**	Процес		Аналіз програмного звіту, аналіз фінансового звіту

**Ефективність таргетингової реклами, як інструменту маркетингу, має перелік окремих розширених показників для оцінювання*

***Якісні показники*

Нижче наведені найважливіші метрики (показники), на які варто звертати увагу при аналізі ефективності таргетингової реклами.

- Охоплення. Дозволяє дізнатися, скільки людей хоч раз бачили рекламу.

- Покази. Відображає, скільки разів була показана реклама. Цей показник відрізняється від охоплення тим, що враховує множинні перегляди оголошення однією людиною.

- Частота. Демонструє, скільки разів один і той же користувач бачив рекламу. Якщо людині багато разів показувати одну і ту ж рекламу, вона почне сприймати її негативно або перестане помічати. Потрібно відстежувати цей показник, щоб переконатися, що ви не спамите рекламою.

- CTR. Показник клікабельності, відображає частку користувачів, які клікнули по оголошенню, від загальної кількості, всіх хто бачив. Якщо CTR низький, попрацюйте над якістю реклами: оптимізуйте текст, протестуйте різні креативи, підберіть індивідуальні пропозиції для різних сегментів аудиторії.

- CPM. Демонструє, скільки в середньому рекламодавець платить за тисячу показів оголошення.

- CPC. Відображає середню ціну за клік по оголошенню.

- Ціна за результат. Відображає, скільки рекламодавець платить за результат в залежності від мети кампанії.

- Кліки по посиланню. Дозволяє побачити, скільки людей перейшло з реклами на сторінку. Якщо по оголошенню часто клікають, а конверсій мало, варто попрацювати над лендингом. Можливо, він нерелевантний оголошенню, на сторінці є технічні помилки чи т.п. [10;39]

Перечислені показники ефективності таргетингової реклами буде аналізувати PR-менеджер, SMM-менеджер, так як збір і робота з необхідними для аналізу даними, входить в рамки компетенції саме цього фахівця.

Також згадаємо, що у нашій системі моніторингу та оцінювання присутні як кількісні, так і якісні показники. Очевидно, що для їх аналізу необхідно використовувати різні системи оцінювання. Саме тому ми вважаємо доречним для кількісних показників навести очікувані значення за кожним з показників

(табл. 7). Якісні ж показники оцінюватимуться за простою бінарною систетою, тому немає необхідності позначати очікуване значення кожного показника, як успішно здійснене.

Таблиця 7

Очікувані значення для кількісних показників (зі збереженням первинної нумерації)

№	Показник	Очікування значення
1.	Кількість учасників хакатону	30-40
2.	Кількість учасників, що є членами єврейської общини	10-15
3.	Кількість нових учасників, що не були членами організації	3-5
4.	Кількість реактуалізованих членів організації	3-5
5.	Кількість скачувань гри	1000
6.	Кількість скачувань гри після перегляду реклами*	500-800
9.	Кількість реєстрацій на хакатон (в процентному співвідношенні)	100 %
11.	Кількість проведених заходів	2

Таким чином, ми вважаємо, що напрацювання цього підрозділу є дуже корисними та можуть бути імплементовані в реальне життя, ставши надбанням для єврейської спільноти.

Висновки до розділу 2

Очевидним є той факт, що Україна є мультикультурною державою, в якій поєднуються різноманітні нації і етноси. Історичний шлях єврейського народу тісно поєднаний з Україною, де йому доводилось переживати різні події. Багато факторів мали вплив на положення і права євреїв на українських теренах в той чи інший період часу. Звісно таке нестабільне положення позначалося на єврейській культурі, що часто зазнавала змін через пристосування до нових умов. Це відобразилось й на культурній спадщині, яка дійшла до нашого часу.

У цьому розділі ми розглянули кейс українського єврейства з точки зору історичної соціології, щоб краще зрозуміти сучасний стан єврейської спільноти і чому ситуація зараз саме така. Через асиміляційні процеси в минулому і глобалізаційні процеси в теперішньому, а також міграцію для глобальної єврейської спільноти дуже важливим є підтримання життєдіяльності єврейських спільнот на пострадянському просторі.

За допомогою широкої мережі єврейських організацій грантодавці фінансують проекти, що спрямовані на розвиток єврейської культури, популяризацію традицій, цінностей, знань, мистецтва, в першу чергу, для єврейської молоді. Це можна трактувати як певного роду закритість спільноти, не применшуючи факту дружелюбності та толерантності.

Один з проектів в сфері розвитку єврейської культури став предметом нашого вивчення. Ми працювали над проектом «J-АСТ», що мав на меті популяризувати єврейську нематеріальну культурну спадщину західного регіону України. Основними заходами проекту стали майстер-класи, проведені в рамках Днів Європейської Спадщини та дводенний семінар для єврейської молоді з різних куточків Західної України «Традиції єврейського весілля». Ми провели включене спостереження, в результаті якого виокремили основні детермінанти впливу на успішність та ефективність реалізації проекту.

На основі результатів нашого дослідження було створено авторську систему моніторингу та оцінювання. Найбільшою її перевагою ми вважаємо адаптивність, адже завдяки цьому система дає можливість оцінювати проекти,

що популяризують культурну спадщину як традиційними, так і новітніми засобами.

Здійснивши моніторинг і оцінювання проекту «J-АСТ», ми прийшли до висновку, що проект можна вважати успішним. Його вдалося реалізувати на високому рівні, навіть не зважаючи на те, що період його реалізації припав на пандемію коронавірусу, що спричинила низку обмежень для подібного роду соціально-культурних проектів. Звісно ці обставини потягли за собою необхідність внесення змін у проект, що були успішно впроваджені. Проте у проекті були виявлені й недоліки, що в переважній більшості стосувалися управлінських рішень. Це вплинуло на ефективність робочого процесу, але тим не менш, не позначилось на успішності реалізації проекту. Тому ми рекомендуємо організації звернути більше уваги у майбутньому на управлінські рішення при реалізації наступних проектів.

В рамках написання магістерської роботи було передбачено внесення пропозиції інноваційного проекту, що спрямований на популяризацію єврейської нематеріальної культурної спадщини саме новітніми засобами. Тому ми розробили проект у форматі гри – додатку на смартфон. Проект описаний детально у вигляді грантової заявки до конкретного потенційного грантодавця, також у роботі містяться деякі уточнення, що сприяють кращому розумінню ідеї проекту та деталей реалізації, але зазвичай не входять до форми грантової заявки.

До розробленого нами проекту ми застосували нашу авторську систему моніторингу і оцінювання, адаптувавши деякі показники. За її допомогою можливо буде не тільки оцінити проект, а й перед початком його реалізації врахувати важливі процесуальні моменти, що безумовно здійснить позитивний вплив на проект.

Отже, можемо констатувати, що існує великий потенціал для проектів, що спрямовані на популяризацію єврейської нематеріальної культурної спадщини, а роль моніторингу і оцінювання для них полягає більшим чином у вдосконаленні діяльності, а ніж в формальній оцінці для спонсорів чи широкого

загалу, адже це продиктовано реаліями цієї вузької специфіки на сьогоднішній день.

Висновки

У вступі роботи опрацьовано мету та проблематику для визначення теоретичного фокусу дослідження. Окреслені завдання для теоретичної та практичної частини роботи та обгрунтована актуальність питання збереження, охорони і популяризації культурної спадщини.

В результаті теоретичного опрацювання обраної для нашої роботи тематики можна підсумувати наступне. Базові поняття такі як, культура, культурна спадщина, історична спадщина, колективна пам'ять, етнічна культура та групова ідентичність добре розпрацьовані в соціогуманітарних науках, проте не всі з них добре розпрацьовані безпосередньо в соціології. Також, варто наголосити, що розроблено багато можливих підходів для вивчення проблематики культурної спадщини.

Термін «культурна спадщина» за останній період часу дещо змінив свій зміст, в тому числі й завдяки інструментам, розробленим UNESCO. Очевидно, культурна спадщина не закінчується на пам'ятках та колекціях предметів. Вона також включає в себе традиції і практики, успадковані від наших предків, що обов'язково повинні передаватися нащадкам, такі як усні традиції, виконавське мистецтво, соціальні практики, ритуали, святкові заходи, знання і практики, що стосуються природи і всесвіту, знання та навички для створення традиційних ремесел.

Нематеріальна культурна спадщина є важливим фактором збереження культурного розмаїття в умовах зростаючої глобалізації. Проекти, спрямовані на популяризацію нематеріальної культурної спадщини етнічних спільнот це побудова діалогу та партнерства в суспільстві, що сприяє гармонійному поєднанню культур, з одного боку, та активності збереження в спільнотах своїх культурних ідентичностей, з іншого. Таким чином, отримана позитивна практика розуміння нематеріальної культурної спадщини різних спільнот допомагає в міжкультурному діалозі і заохочує взаємну повагу до інших способів життя, сприяє соціальній інтеграції та згуртованості. Культура і мистецтво вносять значний і унікальний внесок в добробут суспільства та

добробут окремих людей, покращують згуртованість суспільства, підвищують соціальну активність, зміцнюють довіру і діалог, передають знання із покоління в покоління, створюють різноманітність і толерантність в суспільстві.

Оскільки процеси глобалізації та діджиталізації, які почалися ще раніше і тривають досі, є неминучими, потрібно не остерігатися їх як ворогів для культурної спадщини, нематеріальної зокрема, а використовувати на свою користь. Повинна здійснюватися постійна модернізація засобів популяризації культурної спадщини для використання у соціальних та культурних проектах різних рівнів та масштабів. Проте, не варто відкидати й ті традиційні засоби, що демонструють високу ефективність вже довший час. Найкращою стратегією досягнення мети у сфері популяризації нематеріальної культурної спадщини беззаперечно є поєднання традиційних і новітніх засобів у синергетичну систему, що має знайти своє відображення у проектній діяльності.

Важливість соціального проектування все більше і більше усвідомлюється суспільством, українським зокрема. Широкої популярності набирає й фандрейзинг, грантова діяльність, проекти в громадських організаціях. Звісно, поширена така практика й у єврейських спільнотах, що знаходять фінансування для власної діяльності і проектів у закордонних фондів, спонсорів. Сфера проектної діяльності у єврейських організаціях не стоїть на місці, а розвивається дуже активно, тому росте й потреба у вдосконаленні різних аспектів створення і реалізації проектів.

В найзагальнішому значенні моніторинг і оцінювання покликаний, в першу чергу, значимо і якісно покращити сферу, в якій здійснюється певна проектна діяльність. Найціннішим результатом роботи фахівця моніторингу і оцінювання є рекомендації стосовно подальшої діяльності, проектів, процесу роботи, а не констатація факту про успішність чи неуспішність реалізації проекту. Правильно розроблений і здійснений моніторинг і оцінювання здатний виявити усі найслабші місця, проблеми та причини низької ефективності діяльності.

Єврейські організації можуть влучно використати цю перевагу моніторингу і оцінювання в своїй діяльності, адже велика кількість проектів не є дуже масштабними та, в переважній більшості, не потребує такого роду звітності перед спонсорами, що дозволяє сконцентруватися на вдосконаленні організації зсередини. Проте варто зазначити, що допомогти у цьому може тільки вузький ряд спеціалістів, адже контекст єврейських організацій є дуже специфічним та обов'язово потребує його глибокого розуміння, що часто можна досягти тільки будучи включеним у єврейську спільноту. Разом з цим, очевидно, потрібно володіти аналітичним мисленням, знаннями у сфері моніторингу і оцінювання, а також вміти зберігати об'єктивність у своїй роботі.

Завдяки розробленій нами у магістерській роботі авторській адаптивній системі моніторингу і оцінювання єврейські організації спільнот різних міст України, що мають схожий до міста Львова історично-культурний контекст, зможуть оцінити успішність свого проекту, якщо він буде спрямований на популяризацію єврейської нематеріальної спадщини. Найголовніше, що ця система дозволить зробити необхідні висновки та покращити роботу організації у майбутньому. Також наголосимо, що система є адаптивною і простою у використанні, отже зможе бути застосованою на практиці не одноразово.

Зазначимо, що на завершення зроблено дослідницьку саморефлексію, яка визначає спрямування діяльності у сфері моніторингу і оцінювання проектів для єврейських організацій, зоркема, у подальшому. .

Список використаних джерел та літератури

Список використаної літератури

1. Артановский С. Н. Понятие культуры в истории европейской мысли // Аналитика культурологии. 2012. №24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kultury-v-istorii-evropeyskoj-mysli> (дата звернення: 10.03.2020)
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 368.
3. Белова Л. О., Алфьорова О. С. Культурне розаміття чи уніфікація культур: що обере людство? // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2014. – № 20 – С. 300-303.
4. Галкова О. В. Теоретические основы культурного наследия // Logos et Praxis. 2011. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-kulturnogo-naslediya> (дата звернення: 17.10.2020)
5. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Г. Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 319 с.
6. Дутчак О. І. Нематеріальні культурна спадщина ЮНЕСКО в Україні: перспективи використання в індустрії туризму / О. І. Дутчак // Карпатський край. – 2017. – № 1. – С. 165-170.
7. Ерекешева Л. Г. Понятие культуры в теоретической социологии: проблема определения // Культурологический журнал. 2016. №1 (23). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kultury-v-teoreticheskoy-sotsiologii-problema-opredeleniya> (дата звернення: 10.03.2020)
8. Етнос / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Етнос> (дата звернення: 10.03.2020)
9. Зорин И. В., Квартальнов В. А. Энциклопедия туризма: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 368 с.

10. Карась О. Таргетинг – один із видів стратегічної реклами // Журнал європейської економіки. – 2014. –Том 13 (№ 3)
11. Ковалева А. И. Разновидности социальной идентичности: подходы к классификации // Социология и жизнь. Знание. Понимание. Умение – 2019 – №4.
12. Копсергенова А.А. Культурное наследие: философские аспекты анализа: Дис. канд. философ.наук: 09.00.13. Ставрополь – 2008., 184 с.
13. Кулешова М. Е. Понятийно-терминологическая система «природное культурное наследие» : содержание и основные понятия // Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов: Сб. науч. тр. М., 1994.
14. Курьянова Т. С. Культурное наследие: смысловое поле и практика // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. 2011. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-nasledie-smyslovoe-pole-i-praktika> (дата звернення: 17.10.2020).
15. Лисицкий А.В. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития: Дис. канд. культурологии: 24.00.01 / Российская академия Государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2004. – 151 с.
16. Мазенкова А.А. Культурное наследие как самоорганизующаяся система: Автореф. дис. канд. философ.наук: 24.00.01. Тюмень – 2009., С. 12.
17. Медведева Н.В., Стоналова А.С. Понятие "культурное наследие" и основные теоретические подходы к его изучению // Материалы Афанасьевских чтений. 2016. №3 (16). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kulturnoe-nasledie-i-osnovnyye-teoreticheskie-podhody-k-ego-izucheniyu> (дата звернення: 17.10.2020)
18. Миронов Б. Н. Социология и историческая социология: взгляд историка // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 55-62.

19. Моніторинг та оцінка програм і проектів. Практичний посібник / Ольга Морозова, Ольга Варецька, Деніел Джонс, Пепукай Чікуква, Тетяна Салюк □ Київ, «Оранта», 2008 р. □ 144 с.
20. Нора П. Проблематика мест памяти // Франция – память / П. Нора, М. Озуф Ж. де Пьюмеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Пб. ун- та, 1999. – С. 39.
21. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора. Пер. з фр. А. Репи. – К.: Вид-во «Кліо», 2014. – С. 188.
22. Нікішенко Ю. І. Поняття "етнічна культура" і "традиційна культура" в етнокультурології // – Наукові записки. Теорія та історія культури. – 2004. – Том 24. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8253/nikishenko_poniattia_etnichna_kultura.pdf?sequence=3 (дата звернення: 27.04.2020)
23. Охріменко О.Г. Культура і цивілізація // Фундаментальні філософські проблеми. Конспективний виклад курсу лекцій для студентів природничих факультетів. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Ohrimenko/ohr-7.html> (дата звернення: 10.03.2020)
24. Панфилов А.Н. Культурные ценности и объекты культурного наследия: проблема унификации понятий (часть 1) // Право и политика, №2 – 2011.
25. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л.Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.
26. Половинчак Ю. М. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі / Ю. М. Половинчак // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2018. – № 2. – С. 94-100.
27. Саніна Т. О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд / Т. О. Саніна // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Соціол. науки. – 2005. – Т. 46. – С. 22-26.

28. Хакатон // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Хакатон>
29. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 8-27.
30. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. Пер. с фр. – М.: Новое изд.-во, 2007. – С. 10.
31. Land-of-Legends programme, for promoting and revitalizing the art of storytelling in Kronoberg Region // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/BSP/land-of-legends-programme-for-promoting-and-revitalizing-the-art-of-storytelling-in-kronoberg-region-01392> (дата звернення: 06.11.2020)
32. Safeguarding the carillon culture: preservation, transmission, exchange and awareness-raising // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/BSP/safeguarding-the-carillon-culture-preservation-transmission-exchange-and-awareness-raising-01017> (дата звернення: 06.11.2020)
33. Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/lists> (дата звернення: 06.11.2020)
34. Copper craftsmanship of Lahij // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/RL/copper-craftsmanship-of-lahij-00675> (дата звернення: 06.11.2020)
35. Margilan Crafts Development Centre, safeguarding of the atlas and adras making traditional technologies // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/BSP/margilan-crafts-development-centre-safeguarding-of-the-atlas-and-adras-making-traditional-technologies-01254> (дата звернення: 06.11.2020)
36. Meshrep // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/USL/meshrep-00304> (дата звернення: 06.11.2020)
37. Strategy for training coming generations of Fujian puppetry practitioners // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/BSP/strategy-for->

training-coming-generations-of-fujian-puppetry-practitioners-00624 (дата звернення: 06.11.2020)

38. Xtaxkgakget Makgkaxtlawana: the Centre for Indigenous Arts and its contribution to safeguarding the intangible cultural heritage of the Totonac people of Veracruz, Mexico // UNESCO : веб-сайт. URL: <https://ich.unesco.org/en/BSP/xtaxkgakget-makgkaxtlawana-the-centre-for-indigenous-arts-and-its-contribution-to-safeguarding-the-intangible-cultural-heritage-of-the-totonac-people-of-veracruz-mexico-00666> (дата звернення: 06.11.2020)

Список використаних джерел

39. Анализ эффективности рекламы в Facebook и Instagram: что и где смотреть. URL: <https://ppc.world/articles/analiz-effektivnosti-reklamy-v-facebook-i-instagram-chno-i-gde-smotret/> (дата звернення: 24.10.2020)

40. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України // Міністерство Культури та Інформаційної політики України. URL: [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Перелік%20НКС%20жовтень%202020-ост.вар.%20\(1\).pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Перелік%20НКС%20жовтень%202020-ост.вар.%20(1).pdf) (дата звернення: 16.11.2020)

41. Уряд запровадив карантин у всіх навчальних закладах України. URL: https://zaxid.net/karantin_v_ukrayini_2020_zaprovadiv_uryad_cherez_korona_virus_umovi_karantinu_n1499041 (дата звернення: 22.10.2020)

42. Narrative Questionnaire – final report. NGO WUC Hillel – «J-ACT» – 2020.

43. Туров І.В. Іудаїзм в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Judaizm_v_Ukr